'मराठीचे पंचप्राण' साहित्य-माला

(३)

निबंधकार

पुस्तक दुसरें

लेखक
श्री. दामोदर नरहर शिखरे,
एम्. ए.

ऑगस्ट १९५२] [किंमत १४ आणे

प्रकाशक :
न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.
दि टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाउस लि.,
७७ शनवार पेठ, पुणें २.

आवृत्ति पहिली : १९५२
मुखपृष्ठ चित्रकार–दीनानाथ दलाल.
अंतर्गत चित्रकार–जे. बी. दीक्षित.

मुद्रक :
य गो जोशी, बी. ए. (ऑ.)
आनंद मुद्रणालय,
१९६ / ४६ सदाशिव, पुणें २.

म नो ग त

'मराठी असे आमुची मायबोली' असें आपण उंच स्वरांत गातों. आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या 'सुजला–सुफला' भारतभूमीच्या चरणावर आपण किती वेळां खेळलों आहों ?–तिच्या अंकावर किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा, तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या बाबतींतहि नसतें काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहीत असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्यापैकीं–सुशिक्षितांपैकीं--पदवीधरांपैकींहि किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षरकृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी–आपल्या स्मृतींत घोळलीं जावयास नकोत काय ?–आपल्या जिव्हेवर खेळलीं जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या साऱ्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असें कीं, आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहींसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचीं किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत. मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणापासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचें स्वातंत्र्य लाभलेलें आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वरच प्राप्त होईल अशीं सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूलग्राही व व्यापक अभ्यासक्रम आंखून दिला जातो. परीक्षेंत विद्यार्थ्यांकडूनहि मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जातात. पण त्याला पोषक अशीं पुस्तकें आहेत कोठें ? थेट महानुभावा-पासून आजच्या लेखकांपर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रंथ किती आहेत ? श्री. वि. ल. भावे यांचें 'महाराष्ट्र सारस्वत' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हें निर्विवाद. पण त्यांच्या ग्रंथांची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपाशींच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हां लाभणार ? तोंवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढें झालों आहें.

आरंभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनांत बराच काळ घोळत होता. पण 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकानां मनोरथाः' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावीं होते. सध्यांचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल--त्यांतहि अशा ग्रंथाच्या प्रकाशनास तर अधिकच बिकट. पण 'दी टीचर्स आयडियल पाब्लिशिंग हाऊस लि.'चे श्री. कुलकर्णी यांनीं दूरदृष्टि ठेवली व हिंमत धरली; म्हणून ही माला लिहि-ण्यास मी आतां प्रवृत्त झालों. तिचें हें तिसरें पुष्प महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणीं मी नम्रभावानें अर्पण करतों.

या मालेची योजना अशी कीं, महाराष्ट्र-भाषेचे प्रातिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रंथकार निवडावयाचे आणि आधीं त्यांचें चरित्र थोडक्यांत देऊन त्यांच्या साहित्याचें गुण-ग्रहण करावयाचें. त्या गुणांचें द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रंथकाराचे छोटेछोटे वेचेहि, जरुरीपुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. अशा रीतीनें पांच संतकवींचा व पांच निबंधकारांचा परिचय आधारासहित करून देणारीं दोन पुस्तकें पूर्वीं प्रसिद्ध झालीं आहेत. आणि आतां पांच निबंधकारांचा दुसरा खंड प्रकाशित होत आहे. यापुढें कादंबरीकार, नाटककार, लघुकथाकार, लघुनिबंधकार, विनोदकार, कवि इत्यादींचाहि परिचय एकएका—जरूर तर दोनदोन—पुस्तकांत करून दिला जाईल. सुमारें

साठ प्रमुख लेखकांच्या कृतींचा आस्वाद अशा बारा पुष्पांतून देण्यांत येईल. त्या बारा पुष्पांच्या सेवनानें मराठी साहित्याचें आरंभापासून आतां-पर्यंतचें स्वरूप स्थूलमानानें तरी समजून यावें अशी माझी अपेक्षा आहे.

पन्नास-साठ सरस्वती-पुत्रांचा सत्कार या बारा पुष्पांच्या मालेनें मी करणार असलों, तरी ज्यांचा समावेश मीं तींत करूं शकलों नाहीं अशा थोरथोर साहित्यिकांच्या रांगा माझ्या डोळ्यापुढें दिसत आहेत. ते शारदा-भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहींत अशी मी उमेद बाळगतों. कारण ते माझी अपात्रता व परिस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठीं ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साठांचीच आहे.

ज्या वाग्भटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठें करूं शकलों? सहस्रावधि ओव्या व अभंग रचणाऱ्या संतकवींचा साक्षात्कार अवघ्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार? बारा हजाराहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांचीं हीं केवळ 'क्षण-चित्रें' (स्नॅपशॉट) होत. पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास ती समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी, नववी व दहावी या यत्तांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्वाकांक्षा. आपले मित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपलें ध्येय यांचीं मनोरम काल्पनिक दृश्यें मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त व भव्य कल्पना-सृष्टींत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेंतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक यांची ओळख होणें अत्यंत महत्वाचें आहे. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून त्या विद्यार्थ्यांसाठीं 'पुरवणी वाचन' म्हणून हीं पुस्तकें सुबोध रीतीनें रचलेलीं आहेत. शालेय दृष्टीनें पुस्तकांची उपयुक्तता वाढावी म्हणून प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटीं प्रश्न वगैरे जोडण्याचें कार्य प्रा. वा. दा. गोखले एम्. ए., बी. टी. यांनीं आस्थेनें केलें, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

या पुस्तकांत ग्रंथकारांचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर

केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या ‘ थोरल्या भावडांनाहि ’ हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतों. मराठीचा सर्वसामान्य वाचकवर्ग, शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थिवर्ग या पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयींचे आपापले अभिप्राय मला कळवील, तर त्यांचा उपयोग मी पुढील पुस्तकें लिहितांना कृतज्ञतापूर्वक करीन.

‘ महात्मा ’ मासिक
नातूबाग पुणें २.

दा. न. शिखरे.

अनुक्रम

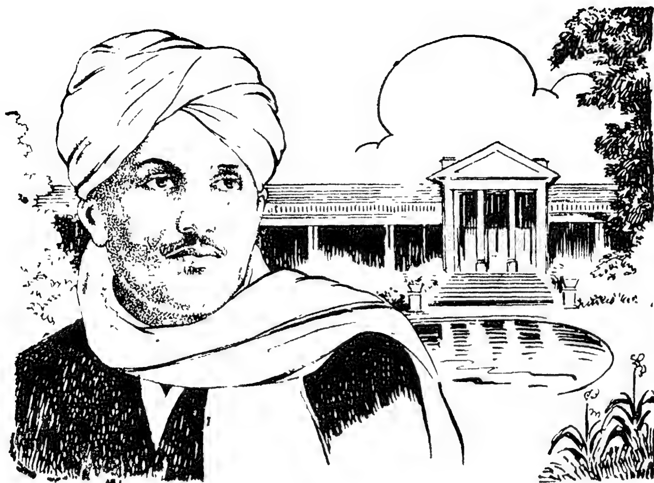
१. प्रिं. वा. म. जोशी १-१९

२. 'संदेश'कार कोल्हटकर २०-४१

३. बॅ. सावरकर ४२-६०

४. आचार्य कालेलकर ६१-७६

५. म. म. पोतदार ७७-९९

प्रिं. वा. म. जोशी : : : १

महाराष्ट्राला प्रिं. आगरकर जसे आदरणीय, तसेच प्रिं. वा. म. जोशीहि. ह्या दोघांहि प्राचार्यांनीं शिक्षण–क्षेत्रांत तर नांव केलेंच, पण त्याशिवाय मराठी भाषेची व महाराष्ट्र–समाजाची सेवाहि मोठी केली. मराठी निबंधावर जसा आगरकरांचा ठसा उमटलेला आहे, तसाच जोशी यांचाहि आहे. मराठी वाचकांना तर्कशुद्ध विचार करण्यास ज्या थोड्या लेखकांनीं शिकविलें, त्यांमध्यें गोपाळराव व वामनराव ह्यांचें स्थान वरचें आहे. बुद्धिवादी विवेचन, डौलदार भाषा, मार्मिक विनोद व अष्टपैलू व्यासंग या गुणांची जोड मराठी भाषेला मिळवून देण्यांत आगरकर, केळकर व जोशी ह्या तिघांचा वांटा मोठा आहे. शुद्ध तर्कांबरोबर शेवट-

पर्यंत धावत जाण्यांत वामनराव कोणासच हार जाणार नाहींत. केवळ विचारांची धाव पाहिली, तर कांहीं कांहीं बाबतींत वामनराव आगरकरांच्याहि पुढें गेलेले दिसतात. काळाचा फरक हें एक त्याचें कारण असूं शकेल, पण वामनरावांचा पिंडच मुळीं तत्त्वज्ञान्याचा. शुद्ध, सोलीव तत्त्वज्ञानच त्यांना प्रिय. तार्किक दृष्टीनें, तात्विक भूमिकेवरून, एखाद्या भौतिक शास्त्रज्ञाप्रमाणें, ते निर्भेळ शुद्ध रीतीनें विचार करीत.

दोन ऋषि !

" साधी राहणी व उच्च विचारसरणी " हें ब्रीद ज्यांनीं आमरण अखंड पाळलें, असे आगरकर व जोशी हे दोघे आधुनिक काळांतील ऋषिच होते. दोघेहि त्यागी व परोपकारी होत ! आगरकरांचा कॉलेजांतील तो सुप्रसिद्ध एकच सदरा ! आणि स्वतःच्या "प्रेत–दहनार्थ " ठेवलेली ती तीस रुपयांची पुरचुंडी ! दारिद्र्याची ती निशाणी पाहतांच ना. गोखले यांना किती भडभडून आलें ! वामनरावांनीं तर किती तरी दिवस प्रत्यक्ष उपासमारींत काढले. एका जाहीर भाषणांतच ते म्हणाले, " वर्षांनुवर्षे मी हा एकच काळा कोट घालीत आहें. तेव्हां माझें मन कांहींसें कष्टी होतें, पण तें लगेंच मला म्हणतें, ' अरे ! तुला एक तरी कोट आहे. पण ज्यांना एकहि कोट नाहीं असे लाखो–क्रोडो देश–बांधव या तुझ्या देशांत आहेत ना ?" ह्या चार वाक्यांत वामनरावांची साधी राहणी, मनुष्यमात्राविषयींची गाढ अनुकंपा, दोन्ही बाजूंनीं विचार करण्याची समतोल पद्धति, मनांतील भलेबुरे विचार प्रकट करण्याची प्रांजलता इत्यादि किती तरी गुण व्यक्त होतात, नाहीं ? तर्कशुद्ध विचार करण्यास, मानवप्रेमी सुजन बनण्यास व कोणत्याहि स्थितींत समाधानी रहाण्यास वामनरावांनीं महाराष्ट्रास शिकविलें.

तर्कशुद्ध विचार

आगरकरांइतकीच सामाजिक सुधारणेची तळमळ वामनरावांना होती. पण आगरकरांच्या भाषेंतील जळजळीतपणा व एकांतिकपणा वामनरावांच्या लेखणींत नाहीं. तेज तेंच, पण रंगीत कांचेंतून बाहेर आल्यामुळें सौम्य

झालेलें. तत्वज्ञानाच्या रंगीत हंड्यांतून वामनरावांच्या विचारांची ज्योत आपलें तेज प्रगट करते. त्यांचीं मतें निश्चित होतीं. पण तीं ठामपणें सांगून वाचकावर लादणें हा त्यांना अत्याचार वाटे—बौद्धिक गुलामगिरी वाटे. म्हणून ते त्या मताच्या दोन्ही बाजू वाचकांपुढें सूक्ष्म–अतिसूक्ष्म चिकित्सा करून मांडीत आणि त्यांतून काय उचलावयाचें ह्याचा निर्णय करण्याचें स्वातंत्र्य वाचकांना देत. स्त्री-पुरुषांची समानता, जन्मजात उच्च-नीचता, ईश्वराचें अस्तित्व इत्यादि जे कूट–प्रश्न समाजापुढें दीर्घकाळ उभे आहेत, त्यांची छाननी आगरकरांनीं सेनापतीच्या आवेशानें केली आहे, तर वामनरावांनीं न्यायाधिशाच्या शांतपणानें केली आहे. निबंध असो, टीका असो, कादंबरी असो किंवा नाटक असो, सर्वत्र वामनराव हंसतमुखानें, हळुवार भावनेनें व चिकित्सक वृत्तीनें वाद करीत आहेत, विचार करावयास शिकवीत आहेत, नवीं नवीं तत्त्वें न कळत सुचवीत आहेत, बिकट समस्यांचा गुंता सहज सोप्या भाषेनें, हलके हलके, हंसत हंसत उकलून दाखवीत आहेत आणि सर्वांना उन्नत व प्रसन्न करून सोडीत आहेत, असेंच दृश्य डोळ्यांपुढें उभें राहतें. वैचारिक सचोटीची देणगी वामनरावांनीं महाराष्ट्राला मोठ्या प्रमाणावर दिली; आणि तशीच दुसरी देणगी म्हणजे सौजन्याची.

अमर्याद सौजन्य

वामनरावांचें प्रत्यक्ष वर्तन इतकें सौजन्याचें असें कीं, त्याला सौम्य, मृदु, किंबहुना मवाळ असेंहि कांहींजण म्हणत. कांहींजण कशाला ? खुद्द वामनरावांनाच आपल्या सौजन्यपूर्ण स्वभावाच्या प्रिय बोलण्याचा कधीं कधीं दुरुपयोग होत आहे असें वाटे. ‘ स्मृति-लहरी ’ या जवळ जवळ आत्मचरित्र असलेल्या आपल्या अखेरच्या कादंबरींत कांहींशा विनोदानें ते आपल्या जीवनाचें असें फिकें चित्र रंगवितात—“ आपण कांहीं शिवाजी किंवा नेपोलियन आहों तर आपल्या आठवणी मोठमोठ्या प्रसंगांच्या असतील ? आमच्यासारख्यांच्या आठवणी क्षुल्लक गोष्टींच्याच असावयाच्या. आमच्यावर बिकट ‘ प्रसंग ’ यायचे म्हणजे बेचव चहा पिण्याचे किंवा

अशाचसारखे किरकोळ; आमच्या लढाया रुसव्या बायकोशीं किंवा हट्टी पोरांशीं; आमच्या मोहिमांना माजघरांत आरंभ होऊन सैंपाकघरांतल्या रणक्षेत्रावर त्यांची अखेर व्हावयाची; सकाळीं महायुद्ध होऊन दुपारीं दहा वाजतां जेवणाच्या वेळेस आमचा तह झाला, तरी उभय पक्ष संध्याकाळीं चहाच्या वेळेस शस्त्रास्त्रें काढण्यास कचरावयाचे नाहींत. त्यांतून आमच्या-सारख्या प्रोफेसरांच्या आयुष्यांत तर सारेच 'प्रसंग' मिळमिळीत आणि पचपचीत."

तळ्यांतील कमळ

वामनराव म्हणजे कोंकणच्या तळ्यांतील एक कमळ. माणगांव तालुक्यांतील तळें ह्या गांवीं हें आठ पाकळ्यांचें सुगंधी श्वेतकमळ फुललें—१८८२ च्या जानेवारीमध्यें त्यांचा जन्म झाला. 'निबंधमालाकारांचा' अस्त ज्या वर्षीं, त्याच वर्षीं ह्या निबंधकाराचा उदय. त्यांचें प्राथमिक शिक्षण गोरेगांवीं झालें. दहाव्या वर्षीं वडील वारले. मोठ्या भावांनीं त्यांचें पुढील शिक्षण केलें. मराठी पांचवी यत्ता झाल्यानंतर वामनराव पुण्यास आले. नगरला तीन वर्षें त्यांनीं काढलीं. कारण त्यांचे बंधु तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. त्या हायस्कुलमधून ते मॅट्रिकला बसले, पण त्यांना अपयश आलें. पुनः बसले आणि १९०० सालीं ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले.

स्वातंत्र्याची तळमळ

मॅट्रिकनंतर ते पुण्यास डेक्कन कॉलेजांत गेले. कॉलेजांतील सर्व परीक्षा ते दुसऱ्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले. टेनिस खेळण्याचा त्यांना मोठा नाद. त्यांत त्यांनीं प्रावीण्यपदहि मिळविलें. शिवाय कॉलेजच्या मासिकांत ते मराठी, इंग्रजी लेखहि लिहीत. "वामाक्षी" ह्या एका शब्दावरून "बायकांना उजव्या डोळ्यानें दिसत नाहीं" ह्या नांवाची एक गमतीची गोष्ट त्यांनीं लिहिली. इंग्रजी निबंधाबद्दल त्यांना शंभर रुपयांचें बक्षीस मिळालें. एकदां कॉलेजचे युरोपिअन प्रिन्सिपल ह्यांच्याशीं बोलतांना वामनराव

स्पष्टपणें म्हणाले, "इंग्रजांच्या राज्यामुळें हिंदुस्थानचा मुळींच फायदा झालेला नाहीं. एक वेळ अराजकता पत्करेल, पण ब्रिटिश राजवटींतील ही शांतता व सुव्यवस्था आम्हांला नको." गांधीजींची १९४२ सालांतील ही भाषा वामनरावांनीं त्या टिळक–युगांत काढली आणि तीहि आपले वरिष्ठ असणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्याच्या तोंडावर! तर्कशुद्ध विचार-पद्धतीचें व तत्त्वनिष्ठ धैर्याचें हें वारें वामनरावांच्या सर्व जीवनांत ओतप्रोत भरून राहिलें होतें.

स्वभावाचें पृथक्करण

महाविद्यालयांत वामनरावांचे आवडतें विषय म्हणजे तत्वज्ञान, इंग्रजी, संस्कृत व गणित. इतिहास व भाषाशास्त्र ह्या विषयांचाहि व्यासंग ते करीत. १९०४ सालीं ते बी. ए झाले आणि १९०६सालीं एम. ए.ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्या पदवीच्या चावीनें प्रोफेसरीचें कुलुप उघडणें तेव्हां सोपें होतें, पण वामनराव केवळ शिक्षक किंवा साहित्यिक नव्हते, समाज–सुधारक होते आणि राजकारणाचे उपासकहि होते. त्यांच्या स्वभावाचें व परिस्थितीचें बारीक पृथक्करण करून श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर म्हणतात, " त्यांचीं राजकीय मतें, अध्यापकाच्या जागेस पाहिजेत तितकीं नेमस्तपणाचीं नव्हतीं. त्यांचीं मतें राजकीय व सामाजिक बाबतींत सारखींच जहाल असल्यामुळें संपादकीय खुर्चीवरहि त्यांचें आसन स्थिर झालें नाहीं. त्यांची बुद्धी सृष्टींतील गूढ तत्व-शोधनाच्या कामीं जितकी तीव्र आहे, तितकीच त्यांची कल्पनाशक्ति ही नूतन सृष्टी निर्माण करण्याच्या कामीं कुशल आहे. "

राष्ट्रीय शिक्षक

योगायोग असा कीं पुण्याच्या वामनरावांना कोल्हापूरमध्यें कार्यक्षेत्र लाभण्याचा वाङनिश्चय झाला कलकत्त्यांत. तेथें १९०६ सालच्या डिसेंबरांत राष्ट्रीय सभा भरली होती. तिला हजर रहाण्यासाठीं वामनराव गेले होते. त्यासाठींच कोल्हापुराहून प्रो. अण्णासाहेब विजापूर-

कर हेहि गेले होते. प्रो. विजापूरकर म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाचे कट्टे पुरस्कर्ते. त्यांनीं त्या वर्षींच जून महिन्यांत कोल्हापूर येथें ' समर्थ विद्यालय ' काढलें होतें. त्या राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षक म्हणून काम करण्यास अण्णासाहेबांनीं वामनरावांना बोलाविलें. वामनरावांनीं चटकन् होकार दिला. १९०७ सालीं हें विद्यालय पुण्याजवळ तळेगांव येथें नेण्यांत आलें. मालाकार चिपळूणकरांप्रमाणें विजापूरकरांनीं विद्यालय काढलें आणि तशीच एक ' ग्रंथमाला 'हि बारा वर्षें चालविली. त्यानंतर ' विश्ववृत्त ' नांवाचें एक मासिक त्यांनीं काढलें. त्याचे संपादक १९०८ सालापासून वामनरावच होते. विजापूरकर बाहेर दौऱ्यावर असत आणि वामनराव मासिकाचें सर्व काम पहात. संपादक म्हणून विजापूरकरांचें व सहसंपादक म्हणून वामनरावांचें नांव मासिकावर छापलें जाई. एका अंकांत पं. सातवळेकर ह्यांचा ' वैदिक प्रार्थनांची तेजस्विता ' हा लेख प्रसिद्ध झाला. त्याच अंकांत विजापूरकरांनीं बॉंबगोळ्यासंबंधीं एक स्फुट लिहिलें होतें. तो काळ पारतंत्र्याचा. त्यामुळें ते दोन्ही लेख राजद्रोह पेटविणारे व खुनास उत्तेजन देणारे आहेत असा आरोप सरकारनें ठेवला.

कैदेची शिक्षा

वास्तविक तो लेखहि वामनरावांचा नव्हता आणि तें स्फुटहि वामनरावांचें नव्हतें, पण सरकारी दडपशाहीच्या जात्यांत ते जोरानें भरडले गेले. त्यांना ३ वर्षें सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. विजापूरकरांना ३ वर्षें साधी शिक्षा झाली. वामनराव काय किंवा विजापूरकर काय, दोघेंहि पापभीरु व सात्विक. त्यांच्यावर खुनाचा भयंकर आरोप ! तो ऐकून रागावण्याऐवजीं वामनरावांना हंसूच आलें. " आतां जगाच्या मूर्खत्वाकडे व दैवाच्या विचित्र लीलांकडे पाहून हसावयाचें नाहीं तर काय करावयाचें असा प्रश्न त्यांचें तत्वज्ञानी मन त्यांना करूं लागलें. जगांत भौतिक वादळाने किती तरी झाडें फळामुळासुद्धां उन्मळून खालीं पडतात, त्यांतलाच हा मानवी जगांतील प्रकार मानावा झालें " असें म्हणून त्यांचें विचारी मन समाधान पावलें.

तुरुंगांतील कष्ट

कोल्हापूरच्या तुरुंगांत ह्या विद्वान कैद्याला कोणतें काम देण्यांत आलें ? तर 'दशकुमारचरित' ह्या संस्कृत ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर करण्याचें. कांहीं महिने त्यांनीं तेथें काढल्यावर सरकारनें त्यांना दूर भिरकावून दिलें. सिंधमधील हैदराबादच्या तुरुंगांत त्यांना डांबण्यांत आलें. भिन्न प्रांत, भिन्न भाषा, भिन्न धर्म ह्यांच्या एकलकोंडेपणांत त्यांना फेकण्यांत आलें ! तेथें त्यांचे हाल नाना तऱ्हांनीं झाले. " हालअपेष्टा आणि अपमान ह्यांनीं एकेकाळीं निखाऱ्याप्रमाणें भाजलें असलें किंवा सुयांप्रमाणें टोचलें असलें तरी ते चटके, ते फोड, ती सूज, त्या जखमा, सगळें कांहीं गेलें आहे " असें म्हणून वामनराव आपल्या तुरुंगांतील हालअपेष्टांवर पडदा टाकीत. किंबहुना सिनेमांतल्या आगीच्या देखाव्याप्रमाणें " त्या हालांची आठवण सुखदायकच होते " असें ते सांगत. रॉकेलचा डबाभर धान्य (२० शेर) रोज वामनरावांना दळावें लागे. हें चक्की पिसण्याचें काम चालू असतां एक पठाण वॉर्डर त्यांना हव्या त्या शिव्या देई. पण त्याच्या हृदयांतील माणुसकीला वामनरावांनीं आपल्या सौजन्यानें पाझर फोडला. चरख्यावर लोकर कातणें, बुटाचे तळ करणें वगैरे कामेंहि वामनरावांना करावीं लागलीं. तुरुंगांतील ग्रंथालयांतून शेक्सपीअरचीं नाटकें आणून वामनरावांनीं वाचून काढलीं, बायबल वाचलें, कांहीं इंग्रजी कादंबऱ्याहि वाचल्या. शिक्षेचें माप कांठोकांठ भरल्यानंतरच वामनरावांची सुटका झाली. कोल्हापूरचें तिकीटहि काढून देण्यांत आलें, पण वामनरावांचें नशीब असें कीं, सुटका झाल्यानंतरहि त्यांच्याबरोबर असलेल्या एका पोलिसानें त्यांना एका खोलींत कोंडून यथेच्छ बडविलें. कारण काय ? तर निव्वळ गैरसमज. " थांबलास कां ? चालूं दे ! " असें वामनराव शांतपणें त्यां बडविणाऱ्या पोलिसाला म्हणत होते. शेवटीं त्यांची त्या मारांतून सुटका झाली.

महिला विद्यापीठाचे प्रमुख

राजकीय कैद्यांचें आश्रयस्थान कोणतें ? तर लो. टिळकांचें ' केसरी कार्यालय. ' तेथें वामनराव गेले. ' मराठा ' ह्या इंग्रजी पत्राचे सहसंपादक

म्हणून त्यांनीं दोन वर्षें काम केलें. केसरींतहि कांहीं लेखमाला लिहिल्या. पुढें मुंबईच्या ' मेसेज् ' ह्या इंग्रजी दैनिकांत त्यांनीं सहसंपादक म्हणून काम केलें. त्यानंतर स्थिर व्यवसाय हातीं असावा म्हणून वामनराव १९१८ सालीं प्रि. कर्वे ह्यांच्या ' अनाथ बालिकाश्रमास ' जाऊन मिळाले. त्या संस्थेचे ते आजीव सभासद बनले. सस्थेच्या " महिला विद्यापीठां ' त प्राध्यापक म्हणून ते काम करूं लागले. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, इंग्रजी व मराठी हे विषय ते मौजेनें शिकवीत. ' अनाथ बालिकाश्रमाचे ' सुपरिंटेंडेंट व ' महिला विद्यापीठाचे ' प्रिन्सिपल ह्या अधिकार–स्थानावरूनहि त्यांनीं काम केलें. " तात्यां "चा तास म्हणजे विद्यार्थिनींना काव्यशास्त्रविनोदाची मेजवानीच वाटे.

साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष

शाळा-कॉलेजांतील शिकविण्याचें काम करतां करतां वामनरावांनीं तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ व कादंबऱ्या रचल्या. त्यामुळें त्यांना मोठी लोकप्रियता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यांच्या साहित्य-सेवेचें चीज साहित्यिकांनीं १९३० सालीं केलें. त्या वर्षीं गोव्यांतील मडगांव येथें साहित्य संमेलन भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळ वामनरावांच्या गळ्यांत पडली. १९४३ सालीं त्यांच्या वयाला साठ वर्षें झालीं. म्हणून त्यांचा सत्कार पुणें, मुंबई, कोल्हापूर, नगर वगैरे शहरीं प्रेमानें झाला. त्यांनीं सेवानिवृत्त होण्याचें ठरविलें. पण काळानें त्यांना ह्या जगापासूनच निवृत्त केलें. ता. २० जुलै १९४३ रोजीं हा सुजन साहित्यिक; तत्वज्ञ कादंबरीकार व त्यागी देशभक्त दिवंगत झाला.

समतोल दृष्टि

समतोलपणा हा वामनरावांच्या निबंधाचा आत्माच म्हणतां येईल. विषय कोणताहि असो आणि त्याविषयीं आपलें मत कांहींहि असो, त्याच्या उलटसुलट दोन्ही बाजू यथास्थितपणें मांडणें हा वामनरावांचा मोठा गुण. या बाबतींत त्यांची बरोबरी एकटे तात्यासाहेब केळकर काय ते करूं शकतात.

केळकरांच्या लेखणींतील लालित्याचा डौल आणि कल्पकतेचा रंग वामनरावांच्या कलमांत कमी असेल, पण चिकित्सेच्या व समतोलपणाच्या बाबतींत वामनराव केळकरांनाहि हार जात नाहींत. "ज्ञान हें विष कीं अमृत ?" हा त्यांचा साठ पानांचा एक लेख जरी कोणी वाचला; तरी वामनराव पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष किती कौशल्यानें करतात हें सहज कळून येण्यासारखें आहे.

ज्ञानाचा उच्च आनंद

'ज्ञानामुळें जगांतील काव्य नाहींसें होतें, धर्माचें व नीतीचें अधिष्ठान डळमळीत होतें, सद्भावनांच्या पाकळ्या चुरगळल्या जातात आणि धैर्य, क्रियाशीलता व देशाभिमान हे सद्गुणहि कमजोर होतात, किंबहुना धर्मविषयक ज्ञान अधर्मप्रवर्तक ठरतें, म्हणून ज्ञान हें रावणासारखें आहे. तें सौंदर्याचा, नीतीचा, चित्त–स्वास्थ्याचा छळ करतें' अशा आशयाचा पूर्व-पक्ष वामनरावांनीं त्या निबंधांत, एखाद्या हुशार बॅरिस्टराप्रमाणें, केला आहे. तो वाचीत असतांना त्यांतील प्रत्येक विधान सामान्य वाचकाला पटतच जातें, इतकें तें युक्तिवादानें व पुराव्यानें बळकट करून मांडलें आहे. पण पुढील तीन लेखांकांत त्यांनीं जो उत्तर-पक्ष केलेला आहे; तो त्याहून खात्री पटविणारा आहे. ज्ञानवृद्धीमुळें काव्यानंदाची वाढच होते आणि धर्माला व नीतीला ज्ञान हें पोषकच आहे, हा वामन-रावांचा सिद्धांत सहज गळीं उतरतो. जो ज्ञानाचा भुकेला आहे त्या जिज्ञासु जिवाला सगळें जग प्रश्नचिन्हांकित दिसतें, असें सांगून वामनराव म्हणतात, "फुलामध्यें ज्याप्रमाणें केसर लपलेले असतात, त्याप्रमाणें मानासिक व्यापारांत हरतऱ्हेचे प्रश्न लपलेले दिसतात......गुदगुल्याप्रमाणें किंवा बायकोच्या रागाप्रमाणें किंवा मित्रांनीं केलेल्या स्नेहगर्भ कुचेष्टेप्रमाणें, हे प्रश्न सुखकर, स्फुरणदायी, आकर्षक व उत्तेजक असतात. प्रश्न सुटल्यामुळें जें ज्ञान माणसाला मिळतें तें आनंददायी असतें. ज्ञानापासून होणारा उच्च सात्त्विक आनंद जो आहे, त्याची योग्यता फार मोठी आहे" असा निष्कर्ष वामनरावांनीं स्पष्टपणें वाचकांपुढें ठेवलेला आहे.

मतांचा निश्चय

असे निःसंदिग्ध निष्कर्ष जेथें सांगण्यासारखे असतील, तेथें वामनराव सांगत असत. पण पुष्कळ वेळां तशीं निश्चित मतें सांगणें विचारी माणसाला शक्यच नसतें. " भगवंताच्या स्वरूपाप्रमाणें सत्य हें अनेकांग आहे " हा उदार विचार वामनरावांच्या मनांत सतत जागृत असे. त्यांनीं स्वतःच एकदां एका सभेंत विनोदानें असें सांगितलें होतें, " आज मी माझें निश्चित मत सांगतों आणि तें हें कीं, जगांत निश्चित असें कांहींहि सांगतां येत नाहीं." यांत थोडा विनोद असला, तरी सत्य बरेंच आहे. " मी आणि माझीं पुस्तकें " या विषयावर त्यांनीं एक नभोभाषण केलें होतें. त्यांत आपल्या विचारसरणीचें वर्णन करतांना ते म्हणतात, " कांहीं प्रश्नांबद्दल निश्चित उत्तर देणंच सध्यांच्या ज्ञानाच्या स्थितींत शक्य नाहीं. दुसरें उत्तर असें आहे कीं, कांहीं ठिकाणीं मीं आपलीं मतं सौम्यपणें दिग्दर्शित केलीं आहेतच. पण ठासून, आदळआपट करून, आरडाओरड करून जो सांगेल त्यालाच मतं आहेत आणि जो सूचित, दिग्दर्शित, ध्वनित करील त्याला मतं नाहींत, असं मानण्याची जगाची विपरीत रीत आहे. त्याविरुद्ध ओरड न करतां, अशी ' विपरीत रीत ' आहे एवढंच सौम्यपणें सांगतों."

उदार विचार

पक्षांध प्रचारकाचा एकांतिक अभिनिवेश वामनरावांच्या लेखांत चुकून-सुद्धां सांपडणार नाहीं. त्यांच्या समतोलपणांतून विचारांचा उदारपणा उगम पावतो. " पक्ष-भेद आणि पक्ष-द्वेष " हा सत्तावीस-पानी लेख त्यांनीं १९१५ सालीं लिहिला. तो सुमारें चाळीस वर्षांनंतर आजहि आपल्या समाजाला मार्गदर्शक होण्यासारखा आहे; फार काय यापुढील चाळीस वर्षांनंतरसुद्धां तो तितकाच मार्गदर्शक ठरेल. ते म्हणतात, "आपलें मत कसेंहि असो, विरुद्ध पक्षाचें म्हणणें तरी काय आहे हें सहानुभूतिपर दृष्टीनें पाहणें फार श्रेयस्कर आहे. दुसऱ्याचें खरें हृद्गत कळल्याशिवाय त्याविषयीं खरा आदर वाटणार नाहीं व खरा आदर वाटल्याशिवाय खरा समेट होणार नाहीं. "

" मतापेक्षां मनाकडे पहा, पक्षभेद असले तरी पक्षद्वेष करूं नका." अशी उदार शिकवण ते देतात. पण ते " दाटून उपदेश " करीत नाहींत. तो त्यांना वावडाच आहे. ते म्हणतात, " लेखकाचा खरा संदेश त्याच्या जीवनांत असतो, त्याच्या पुस्तकांत प्रतिबिंबित झालेल्या त्याच्या मनांत असतो. त्याचीं विशिष्ट मतें मला मान्य नसतील, पण मला त्याचं मन कदाचित् आदरणीय वाटेल. लेखकाचे विचार बरोबर असतील किंवा चूक असतील; त्या विचारांत त्याचा खरा संदेश नाहीं, तर त्याच्या विचार करण्याच्या पद्धतींत, त्या विचारांना आधारभूत असलेल्या आणि त्यांना प्रेरणा देणाऱ्या त्याच्या वृत्तींत, त्याचा खरा संदेश गर्भित असतो. मॅक्स-मुल्लरच्या उपपत्ति तज्ज्ञांना आतां संशयास्पद वाटत असतील, पण त्याची ४० वर्षांची अखंड ज्ञानपिपासेची तपश्चर्या हा त्याच्या जीवनाचा अलिखित संदेश कोण विसरेल? टिळकांची उत्तर ध्रुवावरील आर्यांच्या वसातिस्थाना-बद्दलची उपपत्ति कदाचित् चूक ठरेल, पण फावल्या वेळांत विद्याव्यासंग चालू ठेवावा हा त्यांचा कधीं न दिलेला संदेश कायम टिकेल. त्यांची राजकीय धोरणें बरोबर होतीं का चूक होतीं हें भविष्यकाळ ठरवील; पण आपल्या ध्येयासाठीं तुरुंगासारख्या आपत्तींना धैर्यानें तोंड द्यावें हा त्यांच्या जीवनांतला गर्भित संदेश हाच त्यांचा खरा संदेश आणि तो मात्र नित्य सत्य ठरेल. असले संदेश कोणी देत नाहींत, पण घेतां येतात. कोणी सांगत नाहीं, पण समजतात."

राष्ट्रांत निरनिराळे पक्ष असणें स्वाभाविक आहे, किंबहुना अवश्यहि आहे. पण त्या सर्वांचा फायदा राष्ट्राला केव्हां होईल? जर सर्व पक्षांच्या अनुयायांमध्यें समतोलपणा व उदारपणा येईल तेव्हां. त्या गुणांची शिकवण देतांना वामनराव म्हणतात, " शहाणपणाचा सर्व मक्ता आपल्याकडेच आहे, स्वार्थत्याग आपल्याच घरीं पिकतो, देशाभिमान आपल्या हृदयांतच स्फुरतो, राष्ट्राच्या प्रगतीची मख्खी आपल्यालाच ठाऊक आहे, इतर सर्वांनीं माझ्या मार्गानेंच चालावें, नाहींतर ते स्वतः खड्ड्यांत पडतील व देशाला रसातळाला नेतील, अशा प्रकारची भावना अस्वाभाविक व

अनिष्ट आहे. आपलीं मुलें आणि आपलीं मतें जशीं आपणाला प्रिय असतात, तशीं लोकांनाहि आपापलीं मुलें आणि मतें प्रिय असतात."

कंसांत मजकूर कां ?

प्रत्येक प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू पाहाण्याच्या या संवयीमुळें वामनरावांच्या लेखांत कंसांकित मजकूर पुष्कळ वेळां आढळतो. एकदां रँ. परांजपे यांनीं " श्री. देव " (Mr. God.) असा उल्लेख करून लोकांच्या भावना दुखविल्या. हा दोष समजला पाहिजे, असें आपलें मत वामनराव मांडतात न मांडतात, तोंच त्यांना परांजप्यांच्या त्या उल्लेखांतहि गुण दिसूं लागला. म्हणून वामनराव कंस करून लिहितात, " विचारांच्या दृष्टीनें निद्रिस्त झालेल्या लोकांना धक्का देऊन जागें करण्याचें काम कोणी तरी केलेंच पाहिजे आणि हें काम करणाराकडे वाईटपणा आला तरी दूरदृष्टीनें त्यानें समाजहित साधलेलें असतें हेंहि ध्यानांत धरलें पाहिजे. " ' इंदु काळे व सरला भोळे ' ही वामनरावांची पत्ररूप कादंबरी. तिच्यांतील स्त्रियांच्या पत्रांची भाषा स्त्री-सुलभ नाहीं. हा दोष त्यांनींच दाखविला. पण लगेच कंसांत ते म्हणतात, ' अलीकडे स्त्रियांच्या पत्रांची भाषा पुरुषी वळणाची होत चालली आहे असें माझें मत होत चाललें आहे. " एवढें खंडन करूनच वामनराव थांबले नाहींत, तर त्या खंडनाचेंहि खंडन करण्यासाठीं ते लिहितात, " पण तें पूर्णपणें बरोबर नाहीं, हेंहि मी ओळखून आहें. " केसाचे पापुद्रे किंवा साखरेच्या साली काढण्यासारखा हा चिकित्सकपणा कोणास निरर्थक वाटेल. पण सध्यांच्या समाजाला अशी चिकित्सक दृष्टी जितकी मिळेल तितकी पाहिजेच आहे, सध्याच्या समाजाची दृष्टी म्हणजे कोळशाच्या वखारींतील काटा !—शेर–अच्छेर इकडे काय अन् तिकडे काय ? पण वामनरावांची चिकित्सक दृष्टी म्हणजे सराफाच्या दुकानांतील ताजवा–एका केसानेंहि पारडें खालींवर व्हावें.

मानव–धर्माचा संदेश

" विवेकाशीं आपण स्वयंवर केलें आहे. आपणांस विवेक-सहधर्मधारी व्हावयाचें आहे. " हें वाममरावांच्या विचारांचें अधिष्ठान. त्यांच्या

निबंधांचे विषय तात्त्विक, सामाजिक व साहित्यिक असेच मुख्यतः असत. गीतेंतील 'योगक्षेम' म्हणजे काय ? कार्याकार्य—निर्णयाची कसोटी कोणती ? वगैरे त्यांचे तत्वज्ञानात्मक लेख त्यांच्या विचारांची सूक्ष्मता व व्यासंगाची व्यापकता दाखवितात. नवमतवादाविषयींचें त्यांचे सामाजिक विचार आजहि पुरोगामीच ठरणारे आहेत. " पूर्वसंस्कारारूढ वा. म. जोशी " आणि " नवमननारूढ वा. म. जोशी " असा भेदहि त्यांनीं एके ठिकाणीं केला आहे आणि आपले टोकाचे तात्त्विक विचार निःशंकपणें मांडलेले आहेत. सामाजिक किंवा राजकीय विषयांचें विवेचन करून वामनराव आपल्या वाचकाला मानवधर्माकडे वळवीत असतात. "मनुष्य परक्या जातींतला, धर्मांतला किंवा देशांतला ही वृत्ति नष्ट होऊन जो नीतिदृष्ट्या वाईट तो परका, आणि जो नीतिदृष्टया चांगला तो आपला, अशी वृत्ति बळावत चालली पाहिजे." अशी गुणलुब्ध मनोवृत्ति वामनरावांची होती. " मानवाभिमान " वाढीस लागला " तरच मानवजातींतील भांडणें, मारामाऱ्या आणि युद्धें—महायुद्धें बंद होतील, एरव्ही नाहीं." असें आपल्या अनुभवाचें व विचाराचें सार वामनरावांनीं वाचकांपुढें ठेवलेलें आहे.

नीतीची प्रतिष्ठा

साहित्याच्या गंगा-प्रवाहांत वामनरावांनीं अशा चिकित्सेची जल-क्रीडा यथेच्छ केलेली आहे. कला व नीति या वादांत एखाद्या न्यायाधीशाप्रमाणें त्यांनीं आपलें मत निर्विकारपणें दिलेलें आहे. " कलेची नीति ही मोलकरीण नाहीं, त्या बहिणीबहिणी आहेत. कोणी क्षुद्र नाहीं, श्रेष्ठ नाहीं. त्यांची एकवाक्यता आहे. " असा तत्त्ववेत्त्याला शोभेसा निष्कर्ष वामनरावांनीं काढलेला आहे.

कला व नीति या कलहाचा कलकलाट जेव्हां फार माजला, तेव्हां दोन्ही हात उभारून वामनरावांनीं असा समतोल निर्णय दिला कीं, " कलेचा आणि साहित्यकलेचा मी भक्त असलों, तरी मी अनन्य भक्त नाहीं. मला केव्हांहि हें विसरतां येत नाहीं कीं, मनुष्याचा जन्म केवळ कलेचा आनंद लुटण्याकरितां नाहीं. कला नसेल तर मनुष्याच्या जीवनांत

तें मोठेंच वैगुण्य होईल, पण जीवन हें केवळ कलामय नाहीं. जीवनांत ज्या अत्यंत रम्य आणि वंद्य गोष्टी आहेत, त्यांत कलेबरोबर नीतीचा आणि सत्याचाहि समावेश होतो आणि यांचें जर एकमेकांत पटलें नाहीं तर जीवनांतली ती मोठीच आपत्ति म्हटली पाहिजे. जीवनांत कला नसेल तर तें बेचव, नीरस, कलाहीन होईल हें खरें,पण सत्य नसेल तर तें लुळें, आंधळें, पांगळें होईल, आणि नीति नसेल तर तें रोगट, कुजकें नासकें होईल.''

सौंदर्य, सामर्थ्य, साधुत्व

कला-नीतीच्या वादांत व पुढें एका वैयक्तिक वादंगांत दोन मोठ्या साहित्यिकांची झुंज चालली असतांना, त्या दोघांहि मतंगजांना मागें खेचण्याचा अधिकार वामनरावांचा होता व तो त्यांनीं आपल्या सौजन्यपूर्ण रीतीनें बजावलाहि. अशा तात्त्विक प्रश्नांप्रमाणेंच साहित्यांतील वादाला नवीन नवीन ग्रंथ हेहि निमित्त होत. ‘ दुटप्पी कीं दुहेरी ? ’ ‘ शामसुंदर ’, ‘ प्रेम कीं लौकिक ? ’, ‘ सत्त्वपरीक्षा ’, ‘ भंगलेलें देऊळ ’, ‘ बंधनाच्या पलीकडे ’ इत्यादि पुस्तकांचें परीक्षण करण्याच्या निमित्तानें वामनराव वाङ्मयीन तत्त्वें वाचकांपुढें मांडीत. नाटक किंवा कादंबरी यांचें तंत्र काय आहे, याचें विवेचन अशा परीक्षणामध्यें ते सखोल रीतीनें करीत. साहित्यांत सौंदर्य हवें, सामर्थ्यहि हवें, हें ते सांगत. पण साधुत्व अवश्य हवें यावर त्यांचा कटाक्ष विशेष.

“सत्य, सौजन्य व सौंदर्य यांची उपासना हेंच जीविताचें ध्येय आहे” असें वामनरावांचें जीवित-विषयक तत्त्वज्ञान होतें आणि साहित्य हें जीवनाशीं निगडित असावें असें त्यांचें मत होतें.: “ सरस्वतीची भक्ति करूं पाहणाऱ्यानें स्वतःस केवळ सारस्वतांत गुरफटून घेऊं नये ” असा उपदेश करून वामनराव साहित्यिकांना संदेश देतात कीं, “ आपण वाङ्मय–भक्तांनीं वारुळांतल्या मुंग्याप्रमाणें शब्द–क्षेत्रांतच डोकें खुपसून शाब्दिक वारूळ निर्माण करण्यापेक्षां सत्यान्वेषणाच्या, सौजन्यपोषणाच्या व सौंदर्योपासनेच्या बाबतींत पौरुष, तेज, स्वतंत्रता, नवनिर्मिति, कुशलता इ. गुण दाखविले, तर आपण सरस्वती–मातेला प्रिय होऊं. ”

आत्म-शांतीचा झरा

सौजन्यावर वामरावांच्या लेखणीचा मुख्य भर. " कोणतेंहि शारीरिक किंवा मानसिक कौशल्य अथवा पाटव घ्या; सौजन्याचा त्याला आधार नसेल, तर त्याची रमणीयता किंवा आश्चर्यकारकता इंद्रधनुष्याप्रमाणें पोकळ समजावी. " याचें कारण वामनरावांनीं असें दिलें आहे कीं, "या रमणीयतेमध्यें आत्मा प्रसन्न करण्याचें सामर्थ्य नाहीं !......जें कांहीं करावयाचें तें केवळ सर्वांत अधिक सुखकर असून उपयोगी नाहीं, तर त्या योगानें अंतरात्मा संतोष पावला पाहिजे, प्रसन्न झाला पाहिजे. सौजन्यानें आत्मा प्रसन्न होतो, दुसऱ्या कशानें नाहीं. " वामनराव विद्वान होते आणि विद्वत्तेचे मोठे भक्तहि होते. पण, " तुम्हांला विद्वत्ता हवी कीं सुजनता हवी ? " असा प्रश्न त्यांना कोणी केला असता, तर त्यांनीं सुजनताच स्वीकारली असती हें खचित. कारण " सौजन्य हें आत्म्याचें उत्तमांग गणलें पाहिजे" असें त्यांचें ठाम मत होतें; ते निश्चितपणें सांगतात,

" विद्वत्त्वाचा व सौजन्याचा संबंध कसाहि असो, सौजन्यविरहित विद्वत्त्व आत्म्याला शांति देत नाहीं. पण विद्वत्त्वरहित सौजन्य आत्म्याला शांति देऊं शकतें, असें म्हणण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं. आत्मिक शांतीला जसा सौजन्याचा आधार, तसा सौजन्याला नीतिमत्तेचा आधार आणि या नीतिमत्तेला आधार मानवप्रेमाचा. " या मानवी प्रेमाचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून वामनरावांनीं आईची माया सांगितली आहे. तिचें सामर्थ्य वर्णन करतांना ते लिहितात, " माता ज्या बुद्धीनें मुलाचे लाड पुरविते, ती बुद्धि त्याच्या अंतरात्म्याच्या अंतरात्म्याला जाऊन भिडते व तेथें प्रेमाचा झरा उत्पन्न करते. हा प्रेमाचा झरा विद्वत्तेच्या किंवा सदुपदेशाच्या कठोर कुदळीनें खणून किंवा मारहाणीचे सुरुंग लावून अंतःकरण-क्षेत्रांतून काढतां येत नाहीं."

पौरस्त्य व पाश्चिमात्य ज्ञान

तात्त्विक चिकित्सा अलंकारिक भाषेनें सजवून व सोपी सोपी करून मांडण्याची वामनरावांची हातोटी कांहीं असामान्य आहे. या त्यांच्या अलौकिक गुणांचा उत्कर्ष " नीति–शास्त्र–प्रवेश " या ग्रंथांत दिसून येतो.

" प्रवेश " असें विनयाचें नांव या ग्रंथास वामनरावांनीं दिलेलें असलें, तरी त्याचें स्थान मराठी निबंध–ग्रंथांत वरचें आहे. " अफाट सागरांत जाण्याकरतां नदीमुख जसें जलचरांना उपयोगी पडतें, त्याचप्रमाणें नीति-शास्त्र–सागरांत अवगाहन करूं पाहणाऱ्या जिज्ञासूंना आपण उपयुक्त व्हावें, एवढीच या प्रवेश-ग्रंथाची महत्त्वाकांक्षा आहे." अशी नम्रतेची भूमिका ग्रंथकारानें स्वीकारलेली आहे. पण या ग्रंथांत भारतीय व पाश्चात्य अशा दोन्ही तत्त्वज्ञानांचा संगम किती सुंदर झालेला आहे याची साक्ष अनेक विद्वानांनीं दिलेली आहे. " रा. जोशी यांनीं आपल्या वाङ्मयांतील नीति-विषयक कल्पनांच्या हिरकण्यांना युरोपांत तयार झालेल्या शास्त्रीय पद्धति-रूपी कोंदणाच्या मराठी सांच्यांत बसवून दिलें आहे." असा गौरव प्रि. भाटे यांनीं प्रस्तावनेंत केला आहे. आणि प्रा. रामभाऊ रानडे यांनीं तर " या ग्रंथाची स्तुति करावी तितकी थोडीच होणार आहे " असें म्हणून स्तुतीची सीमाच गांठली आहे ! " रा. वामनराव जोशी यांचा तत्त्व-ज्ञानाचा अभ्यास, त्यांची लिहिण्याची शैली, ज्या गोष्टी व जे विचार आजपर्यंत मराठी भाषेंत प्रगट झाले नव्हते, ते प्रगट करण्याची त्यांची हातोटी, या सर्व गोष्टींबद्दल ते सर्व लोकांच्या आदरास पात्र आहेत." अशी प्रशंसा श्री. रानडे यांनीं केली आहे.

सुगम केलेलें तत्त्वज्ञान

या ग्रंथांत धर्मनिष्ठा व नीतिनिष्ठा यांतील फरक आरंभीं सांगून वामन-रावांनीं साधुत्त्व, सौंदर्य आणि सत्य यांची मीमांसा केली आहे. नीतीचा देह कोणता व आत्मा कोणता ? नीतिदृष्ट्या चांगलें–वाईट कशाला म्हणावयाचें ? कार्याकार्य ठरविण्याची कसोटी कोणती ? आत्मस्वातंत्र्य, आत्म्याचें अमरत्व–इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म छाननी सुगम भाषेंत या ग्रंथांत केलेली आहे. ज्ञानाचा विकास झाला म्हणजे भिन्नभिन्न शास्त्रें अस्तित्वांत येतात, हें त्यांनीं किती सुंदर दृष्टांतानें सांगितलें आहे पहा. " लहानशा केळीच्या अंकुरामध्यें एका अर्थीं केळीचीं पानें, केळफुलें व केळीं सुप्त असतात; पण त्या वृक्षाचा बराच विकास झाला म्हणजेच हीं विशिष्ट अंगें

भेदरूपानें दिसूं लागतात. त्याचप्रमाणें मनुष्यजातीच्या ज्ञानाचें जसजसें विकसन होत जाईल तसतसे भिन्नभिन्न शास्त्रांचे कळे त्याला लागतील."

धर्मनिष्ठेचें स्वरूप

' धार्मिक " कोणास म्हणावें ? याचा ऊहापोह वामनरावांनीं खूपच केला आहे. शेवटीं ते सांगतात, " सदय, सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान् ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल ज्यास संशय राहिलेला नाहीं, जगांत ज्या गोष्टी होत आहेत त्या सर्व ईश्वरेच्छेनें होत आहेत व त्या सर्व एकंदरींत हितपरिणामी आहेत अशी ज्याची श्रद्धा आहे किंवा असा ज्याचा युक्तिवादानें वगैरे निश्चय झालेला आहे, तो केवळ नीतिनिष्ठ नव्हे, तर तो धर्मनिष्ठहि आहे असें समजावें. "

ही धर्मनिष्ठा सक्तीच्या उपदेशानें निर्माण करतां येत नाहीं; प्रत्यक्ष उदाहरणानेंच ती पाहणाराच्या अंगीं बिंबते. हा सिद्धान्त मांडतांना वामनराव म्हणतात, " धार्मिक शिक्षण देण्याचा मुख्य मार्ग म्हणजे धर्मनिष्ठ शिक्षकाचें उदाहरण मुलांच्या नजरेसमोर नेहमीं ठेवणें हा होय... धर्मनिष्ठा ही पुष्पाच्या सुवासाप्रमाणें दुरूनहि हृदयाला हलवूं शकते. नाकांत किंवा घशांत फूल कोंबल्यानें त्याचा वास नष्ट मात्र होतो, तशीच गोष्ट धर्मनिष्ठेचीहि आहे "

सर्वांगीण आत्म-विकास

मनुष्याचा सर्वांगीण आत्मविकास कसा होऊं शकतो याची साधक-बाधक चर्चा करून वामनरावांनीं असा निष्कर्ष काढला आहे कीं," सत्कर्मे जेव्हां ज्ञानपूर्वक व भक्तियुक्त अंतःकरणानें करावींत; जेव्हां भावना उत्कट, उत्साहपूर्ण, शुद्ध, व सात्त्विक असतात आणि मनुष्य त्यांना वश झालेला नसतो; जेव्हां फलासक्ति तर नसते, पण सत्कर्म करण्याविषयींचा उत्साह कायम असतो आणि तें करतांना घ्यावी लागणारी काळजी घेण्यांत कसूर मुळींच नसते; जेव्हां कर्म करतांना कर्त्याला ओझें वाटत नाहीं, तर उलट त्याचें मन प्रसन्न असतें; आणि जेव्हां मनाच्या प्रसन्नतेला सत्संगति-सुखाची जोड मिळते, तेव्हांच मनुष्याच्या आत्म्याचें सर्वांगांनीं विकसन होतें व तेव्हांच त्याचें खरें, सर्वांत शुद्ध, सात्त्विक, उदात्त, सुंदर स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस पडतें."

मनुष्याचा विकास

मनुष्य आणि सृष्टी यांच्यामध्यें द्वैत कसें आहे हें वामनरावांनीं कांहीं उदाहरणें देऊन दाखविलें आहे. तें म्हणतात, " सृष्टि बलिष्ठ खरीच; पण मनुष्य कांहीं कमी नाहीं. तो सृष्टीलाहि कित्येक वेळां वाकावयास लावतो. सृष्टीनें मच्छर केले, तर तो मच्छरदाणी करतो. सृष्टि विजा पाडून घरांचा नाश करते, तर तो कडकडणाऱ्या विजेलासुद्धां हलक्या हातानें घराच्या बाजूला सारून जमिनींत गाडून टाकतो. सृष्टि दुष्काळ पाडते, पण मनुष्य दयार्द्र अंतःकरणानें गुराढोरांचे व गोरगरीबांचे प्राण वाचवितो. सृष्टि भांडावयास व आपल्याच पोळीवर तूप ओढण्यास शिकविते; पण मनुष्य तिचें न ऐकतां आपल्या बांधवांशीं सहकारितेनें वागतो व दुसऱ्यांना यथाशक्ति साहाय्य देतो. "

हें द्वैत नष्ट कसें होऊं शकतें आणि मानवाला अद्वैतानंदाची प्राप्ति कशी होते याचें विवेचन ग्रंथकारानें बारकाईनें केलें आहे. " नीतिचर्चा कर्मप्रवृत्तीला विघातक नाहीं, तर ती उलट संसाररूपी रथ भलत्या मार्गानें जात असल्यास तो सत्पथावर आणण्याला साहाय्यभूत होते, असा अनेक लोकांचा अनुभव आहे. नीतिशास्त्राच्या दीपाचा कार्याकार्यविमूढ झालेल्या लोकांना मोहान्धकारांत किती तरी उपयोग झालेला आहे. किती तरी लोकांना या शास्त्रानें योग्य मार्ग दाखवून अध्यात्म्याच्या शांत उद्यानांत नेऊन सोडलें आहे. " अशी फलश्रुति वामनरावांनीं आपल्या ग्रंथाची सांगितली आहे.

ज्ञान-निष्ठा व सत्य-निष्ठा

असा अपूर्व व विचारपूर्ण ग्रंथ लिहिला, तरीसुद्धां वामनरावांच्या मनाची नम्र व निराग्रही बैठक कधींच सुटली नाहीं. या ग्रंथाचे शेवटीं त्यांची ही बैठक पुढील शब्दांनीं प्रगट झाली आहे. " हेतु हा, कीं, कित्येकांच्या विचारांत जो मला घोटाळा दिसून आला, तसा घोटाळा एखाद्या अप्रबुद्ध वाचकाचा होत असल्यास त्याला विचार करावयाला लावावें. त्यानें माझ्या पक्षाला यावें, असें माझें म्हणणें नाहीं; कारण मला पक्षच नाहीं ! त्यानें विचार करावा, एवढीच माझी इच्छा. "

विचारांचा घोटाळा काढणें, जीवनांतील कोडीं उलगडून दाखविणें आणि आयुष्याला योग्य दिशा लावून मनःशांतीचा मार्ग मोकळा करणें हें तत्त्वज्ञानी माणसाचें कार्य वामनरावांनीं आयुष्यभर आपल्या वाणीनें व लेखणीनें केलें. तें करीत असतांना त्यांचा बाणा असा कीं, " ज्ञानापासून आनंद व मोक्ष (म्हणजे स्वतंत्रता) प्राप्त होतो हें तर खरेंच, पण ती प्राप्ति न होतां, ज्ञानापासून नरक मिळणार असला, तरी मी ज्ञानाचीच वाट धरीन. जरूर तर मी नरकांत जाईन पण सत्याची कास सोडणार नाहीं. " ज्ञाननिष्ठा व सत्यनिष्ठा यांचा प्रसार शुद्ध स्वरूपांत करणारे वामनरावांसारखे लेखक मराठींत विरळाच ! कोणाचीहि भूमिका तुम्ही बरोबर समजावून घेतली कीं, त्याला तुम्ही क्षमाच कराल (To Understand all is to forgive all) हा त्यांचा जीवन-मंत्र होता. तो समाजांत सहिष्णुता, ऐक्य व प्रेमभाव निर्माण करण्यास समर्थ आहे. ज्ञानाचा प्रकाश व सौजन्याचीं माधुरी यांचें सिंचन महाराष्ट्र-भूमीवर सतत आमरण करणारे वामनराव श्रेष्ठ होत !

अभ्यासाच्या वाटा

(१) प्रि. आगरकर आणि प्रि. जोशी यांच्या जीवनांतील व स्वभावांतील साम्य-विरोध स्पष्ट करा.

(२) वामनराव जोशी यांचा जीवन-वृत्तान्त थोडक्यांत लिहा.

(३) ' वामनरावांच्या लेखनाचें वैशिष्ट्य म्हणजे समतोलपणा ' या विधानाचें विवेचन करा.

(४) वामनरावांच्या प्रमुख पुस्तकांचीं नांवें लिहा.

(५) मानवधर्म, विद्वत्त्व व सौजन्य, साधुत्त्व, सौंदर्य व सत्य, ज्ञाननिष्ठा व सत्यनिष्ठा या विषयांवरील वामनरावांच्या विचारांचा सारांश द्या.

(६) सौजन्यावर वामनरावांचा भर कां ?

(७) कला व नीति या वादाच्या दोन्ही बाजू द्या.

अधिक अभ्यास

इंदु काळे व सरला भोळे—वा. म. जोशी.
स्मृति–लहरी. —वा. म. जोशी.

' संदेश ' कार कोल्हटकर : : २

काश्मीर म्हणजे सृष्टिसौंदर्याचें आगर ! चारी बाजूंनीं उभे असलेल्या बर्फाच्छादित पर्वतांच्या कोंदणांत तेथें असें एक अद्‌भुत् व रमणीय सरोवर आहे कीं, त्याचे चमचमणारे रंग एका दिवसांत पांच वेळां बदलतात आणि ते पांची रंग एकापेक्षां एक मनोहर असतात. तशीं रम्य स्थळें मराठी साहित्यांत ज्या दोनचारच लेखकांनीं निर्माण केलीं आहेत, त्यांत श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांची गणना होते. देशाभिमान, धर्माभिमान भाषाभिमान व स्वातंत्र्याभिमान या उत्तुंग व धवल पर्वतांच्या चतुःसीमेंत साहित्याचें सुंदर सरोवर जसें प्रा. शिवरामपंत परांजपे यांनीं निर्माण केलें, बॅ. विनायकराव सावरकर यांनीं उत्पन्न केलें, तसेंच ' संदेश 'कार

श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांनीं अस्तित्वांत आणलें. विसाव्या शतकांतील हे तिघे गद्यकविच ! आणि तेहि अशा तेजःपुंज प्रतिभेचे व तरल कल्पकतेचे कीं, इतर मी मी म्हणणाऱ्या कवींनींहि त्यांच्यापुढें आदरानें मान लववावी ! काव्य म्हणजे काय ? तर प्रतिभेचा विलास. आणि प्रतिभा म्हणजे काय ? तर प्रतिक्षणाला नवीन व रम्य सृष्टि निर्माण करणें. प्रतिक्षणाला नसली तरी प्रतिदिनाला अशी नवता, अशी चारुता अच्युतरावांनीं आपल्या 'संदेशां'त ओतली आणि मराठी वाचकांना वेड लावलें !

राष्ट्रपिता हाच पिता !

रा. ब. वामनराव कोल्हटकर हे न्यायाधीश होते. ते अच्युतरावांचे वडील, पण अच्युतरावांचा स्वदेशाभिमान इतका जळजळीत कीं, सरकारी नोकरींत राबणाऱ्या, मवाळ पक्षाकडे झुकणाऱ्या व लो. टिळकांचा द्वेष-तिरस्कार करणाऱ्या आपल्या पित्याचें नांवहि त्यांनीं फेकून दिलें आणि 'राष्ट्रपिता' असलेले लो. टिळक यांचें नांव आपल्या पितृस्थानीं घालून "अच्युत बळवंत कोल्हटकर" या नांवानेंच ते जगल व मिरविले. वाई येथें ता. १ ऑगस्ट १८७९ रोजीं अच्युतरावांचा जन्म झाला. लहानपणापासून श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्यावर त्यांची मनस्वी भक्ती. समर्थांचा दासबोध, करुणाष्टकें वगैरे वाङ्मय त्यांनीं तोंडपाठच केलें. ते बखरींतील स्फूर्तिदायक उतारे पाठ करून ते घडघडा म्हणून दाखवीत. वक्तृत्वाचें अंकुर लहानपणापासून त्यांच्या ठिकाणीं दिसूं लागले. बुद्धि इतकी चपळ कीं, वयाचे पंधराव्या वर्षी १८९४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. महाविद्यालयाच्या एकएक पायऱ्या झपाझप चढून ते १९०४ सालीं एल्. एल्. बी. झाले. त्यावेळीं लो. टिळकांच्या कर्तृत्वाचा सूर्य माध्यान्हावर येत होता. त्यांच्याप्रमाणेंच आपणहि तेजस्वी राजकारण करावें असे विचार अच्युतरावांच्या मनांत घोळूं लागले. पण त्यांना सातारा येथें दोन वर्षें शिक्षकी करावी लागली आणि नागपूर येथें तीन वर्षें वकिलींत घालवावीं लागलीं.

संपादकाच्या गादीवर

वकिली करतां करतांच नागपूरच्या ‘ देशसेवक ’ पत्रांत ते लेख लिहूं लागले आणि १९०६ सालीं तर ते त्याचे संपादकच बनले. त्यावेळीं जहाल व मवाळ या पक्षांचें युद्ध ऐन भरांत आलें होतें. त्या धुमश्चक्रींत १९०७ सालीं सुरत येथें काँग्रेसचीं दोन शकलें झालीं. काँग्रेसचींच काय, पण घराघरांचींहि शकलें झालीं. एकाच घरांत बाप मवाळ पक्षाचा, तर मुलाचा ओढा जहाल पक्षाकडे. खुद्द अच्युतरावांच्याच घरांत हा पितापुत्रांचा संग्राम चालू झाला. त्याचा शेवट म्हणजे त्यांनीं वडिलांचें नांव टाकलें आणि टिळकांचें नांव घेतलें. नुसतें नांव घेतलें नव्हे, तर टिळकांच्याच झेंड्याखालीं उभें राहून, त्यांच्याच पावलावर ' पाऊल टाकून, त्यांच्याच धैर्यानें, त्यागानें व कष्टानें स्वराज्याच्या संग्रामांत भाग घेतला.

देशभक्तीच्या धारेवर

१९०८ सालीं लो. टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली. त्यांचे शिष्य अच्युतराव यांनाहि पावणेदोन वर्षांची सजा झाली त्यावेळीं त्यांचा तुरुंगांत अनन्वित छळ झाला. त्यांच्या शरिरांतून रक्ताच्या चिळकांड्या बाहेर पडल्या. हाडें पिचून टाकण्याइतके कष्ट त्यांना करावे लागले. बैलाप्रमाणें त्यांना तेलाच्या घाण्यास जुंपण्यांत आलें. गोणपाटाच्या कपड्यांत त्यांना रहावे लागलें. तथापि राष्ट्रदेवतेचें स्मरण करीत, स्वातंत्र्याचा मंत्र जपीत, लो. टिळकांचें गुरु-चरित्र आठवीत त्यांनीं त्या नरक-यातनाहि आनंदानें सोसल्या आणि शिक्षेचा काळ आशेनें कंठला. शिक्षा भोगून ते तुरुंगाबाहेर आले तेव्हां लोकांनीं त्यांचा केवढा जयजयकार केला ! प्रति–‘लोकमान्यच’ ते बनले ! !

‘ संदेश ’ची जादू

दोन वर्षे मद्रासमध्यें ते अज्ञातवासांत राहिले. टोपण नांव घेऊन एका व्यापारी पेढीवर ते काम करीत राहिले. पैसे त्यांना तेथें भरपूर मिळत होते. पण स्वातंत्र्यासाठीं भुकेलेला त्यांचा आत्मा शांत नव्हता. त्याला

शांति मिळवून देण्यासाठीं, आपलें राष्ट्रीय कर्तव्य पार पाडण्यासाठीं, स्वदेशाच्या, स्वधर्माच्या व स्वभाषेच्या हांकेला ओ देण्यासाठीं ते महाराष्ट्रांत परत आले, मुंबईस राहिले आणि त्यांनीं १९१५ सालीं दोन दैनिकें काढलीं. मराठी दैनिकाचें नांव ' संदेश, ' व इंग्रजी दैनिकाचें नांव ' Message '. यापुढें अच्युतरावांनीं किती तरी पत्रें काढलीं. पण अच्युतराव म्हणजे ' संदेश ' आणि ' संदेश ' म्हणजे अच्युतराव ! मालाकार म्हणजे जसे चिपळूणकर, केसरीकर्ते म्हणजे जसे टिळक, काळकर्ते म्हणजे जसे परांजपे, तसे संदेशकार म्हणजे कोल्हटकर. हें समीकरण महाराष्ट्राच्या मनांत कौतुकाचें, प्रेमाचें, आदराचें स्थान मिळवून बसलें. पहिल्या महायुद्धाच्या सुरुवातीस निघालेल्या ' संदेशांत ' युद्धाच्या गरम-गरम बातम्या, विलक्षण मथळे घालून व आकर्षक सजावट करून, दिल्या जात, शिवाय साहित्याचा सुगंधहि सर्वत्र दरवळे. त्यामुळें ' संदेश ' अत्यंत लोकप्रिय झाला. आर्थिक अडचणींमुळें अच्युतरावांना ' संदेश ' पांच वेळां बंद करावा लागला. तरी तो, आपटलेल्या चेंडूप्रमाणें, पुनः पुनः उसळी घेत होता. रोजरोज वृत्तपत्राचा अंक काढावयाचा आणि तो अधिकाधिक चटकदार करावयाचा, ही अद्‌भुत जादू महाराष्ट्रांत तरी एकट्या अच्युतरावांचीच ! त्यावेळीं मराठींत वृत्तपत्रें थोडीं, दैनिकें दोनचारच, तींहि मूठभर विद्वानांनीं वरवर वाचण्याजोगी अशीं होतीं. पण कधीं " बेटा गुलाबच्या कानगोष्टी " सांगून तर कधीं ' वत्सला-वहिनींचीं पत्रें ' लिहून, कधीं विनोदी कविता रचून, तर कधीं गंमतीदार नाट्यप्रसंग रंगवून, पण सदैव सुंदर साहित्याच्या सुवर्ण–पात्रांतून स्वातंत्र्य-प्रेमाचें अमृत अर्पण करून अच्युतरावांनीं आपलें ' संदेश ' पत्र कमालीचें लोकप्रिय केलें. तें घरोघर वाचलें जाऊं लागलें. तें सर्वांच्या चर्चेचा विषय बनलें. दररोज सकाळीं चहाबरोबर बिस्कीट किंवा चिवडा नसला तरी चालेल, पण ' संदेश ' हवाच, अशी चटक राजकारणी विद्वानांनाहि लागली. आणि शाळेंतील विद्यार्थी, गिरण्यांतील कामगार, बाजारांतील मजूर, हॉटेलवाले, सलूनवाले यांच्या तर काय ? ' संदेश 'वर उड्यामागून उड्या पडूं लागल्या. त्यांतील लेखन्‌लेख पाठ करण्यांत येऊं लागले.

कादंबरीसारखी सोपी व चटकदार भाषा, काव्यासारखी प्रसन्न प्रतिभा, नाटकासारखी चमत्कृति आणि या आल्हादक व आकर्षक साहित्यांतून स्वातंत्र्याच्या गीतेचे पाठ ! कां नाहीं महाराष्ट्र वेडा होऊन जाणार ? ‘ संदेश ’चा उद्देश, ‘ संदेश ’चें ध्येय, ‘ संदेश ’चें कार्य, अच्युतरावांनीं मनांत काय धरलें होतें, हें त्यांच्यांच शब्दांत देतां येण्यासारखें आहे. तें एके ठिकाणीं म्हणतात,

“ वर्तमानपत्रानें तरच जन्माला यावें कीं, जर त्यानें सुविचार-कुसुमांच्या कुंड्या वाचकांच्या बगीच्यांत लावाव्या, सुविचार-सुधेचे हंडे वाचकांच्या मंदिरांत ठेवून द्यावे. ‘ संदेश ’ असा गर्व बाळगतो कीं, संदेश ही सेवा आहे, संदेश हा हुन्नर नव्हे. संदेशाच्या रूपानें तरच जन्माला यावें कीं, सद्विचारांचीं नीरांजनें जनतादेवीच्यापुढें तेववावीं, सद्विचारांच्या तुलसी जनतारूपी जनार्दनाला वहाव्या, सद्विचाराचें मधुस्नान आणि सद्विचारांचे घृतस्नान घालीत राष्ट्र-वृन्दावनांतील वाचक-वृन्दांची अर्चा करावी ! ”

साधनांची अनेकता

महाराष्ट्रांत देशाभिमानाचें वारें संचरून द्यावें यासाठीं अच्युतराव जशी आपली लेखणी झिजवीत, तशीच आपली वाणीहि झिजवीत. पावसाळ्यांत ढगांच्या गडगडाटानंतर व विजेच्या कडकडाटानंतर मुसळधार वृष्टी व्हावी, त्याप्रमाणें त्यांच्या खणखणीत आवाजांतून व कल्पनेच्या चमचमाटांतून भावनेची व विचारांची अमृतवृष्टी करणारें असें त्यांचें व्याख्यान होई. जसें लेखन तसें भाषण—आणि तसेंच कीर्तन—तसेंच पुराण—फार काय, नाटकहि !—अशा सर्व साधनांचा उपयोग, एखाद्या पंचहत्यारी सरदाराप्रमाणें, ते सारख्याच कौशल्यानें व शौर्यानें करीत. ‘ नारिंगी निशाण मंडळी ’ या नांवाची एक नाटक मंडळी १९१८ सालीं त्यांनीं काढली होती. त्यासाठीं स्वतः त्यांनीं नाटकें लिहिलीं, फार काय स्वतः नटाचीं कामेंहि केलीं. व्यासपीठ असो किंवा रंगभूमी असो, सभागृह असो कीं नाट्यगृह असो, अच्युतरावांची बुद्धि आकाशांतील विजेप्रमाणें चमूचम्

करीत कडाडत येऊन आपलें तेज उधळीत जावयाचीच आणि प्रेक्षकांना दिपवून सोडावयाचीच.

वेदांचा बोध

त्यांनीं नाटकें लिहिलीं, कादंबऱ्या रचल्या, ' तीन आणे मालें 'तलि गोष्टीहि रंगविल्या, पण ते हाडाचे वर्तमानपत्रकार होते. मूळचे ते विद्वान असल्यामुळें त्यांच्या बुद्धीनें थेट वेदापर्यंत धांव घेतली. ' श्रुतिबोध ' व ' उषा ' हीं दोन मासिकें चालवून त्यांनीं वेदांतील काव्य—सौंदर्य व अध्यात्म—विचार यांचीं हिरे-माणकें, साध्याभोळ्या व गरीब बापड्या मराठी वाचकांच्या पदरांत ओतलीं. वेदांना इतकें सोपें व रमणीय स्वरूप दुसऱ्या कोणीच दिलें नसेल. ' श्रुतिबोध ' मासिक तर इंग्रजी, मराठी, गुजराती व हिंदी या चार भाषांत निघे.

तीन दैवतें

शिवाजीमहाराजांचा तीनशेंवा जन्मदिन महाराष्ट्रांत गाजविण्यासाठीं त्यांनीं खूप तोंडपिटी व पायपिटी केली. गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत १९३० सालीं त्यांनीं भाग घेतला आणि तुरुंगवास भोगला. या दुसऱ्या तुरुंगवासांतून मुक्त झाल्यानंतर पांच महिन्यांनींच, ता. १५ जून १९३१ रोजीं, वयाचे बावन्नावे वर्षीं, अच्युतरावांची जीवनज्योत मालवली.

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व लो. टिळक या तीन महाराष्ट्रीय विभूति म्हणजे अच्युतरावांचीं दैवतेंच. त्यांच्याबद्दल त्यांना पराकाष्ठेचा अभिमान होता, कमालीचा आदर होता, अपरंपार भक्तिभाव होता. आणि तो हृदयांतील भाव कागदावर सगळाच्या सगळा उतरविण्याचें लेखन—चातुर्यहि त्यांच्या अंगीं होतें. एका चरवींतील दूध बिंदून् बिंदुसह दुसऱ्या चरवींत निःशेष ओतावें, तसे ते आपल्या भावना साहित्यांत उतरवूं शकत. श्रीशिवाजीमहाराजांसंबंधीं ते म्हणतात, " शिवाजीनें महाराष्ट्र उत्पन्न केला, शिवाजीनें मराठी इतिहास बनविला,

शिवाजीनें ‘ मराठा ’–चैतन्य उत्पन्न केलें, तेव्हां जो शिवाजीला व शिवाजीपासून बाजीरावापर्यंत झालेल्या इतिहास–प्रवाहाला विसरेल तो हाडाचा मराठाच नव्हे ! ती शक्ति, ती स्फूर्ति, तो देशाभिमान, तें शौर्य जर आमच्या महाराष्ट्रीयांच्या अंगीं सळसळलें तर ते ‘ मराठा ’ ह्या नांवाला योग्य, नाहीं तर ह्या महाराष्ट्रांत त्यांनीं राहूं नये, कृष्णेच्या पाण्याला शिवूं नये, सह्याद्रीकडे पाहूं नये, विष्णुशास्त्र्यांनीं नटविलेल्या मराठी भाषेचा उच्चार करूं नये ! ”

आणखी एक नमुना पहा—

“ महाराष्ट्रीयांनों, शिवराजांच्या चारित्रांतील देवी भवानीच्या आशीर्वादाचे प्रसंग कविकल्पना म्हणून अश्रद्धेय मानूं नका. त्यांत अश्रद्धेय कांहीं नाहीं. शिवाजीमहाराजांच्या चारित्रांतील अश्रद्धेय भाग भवानीचे आशीर्वाद हा नव्हे, तर शिवाजीमहाराजाचें चारित्र हाच त्यांचे चरित्रांतील ‘ अश्रद्धेय ’ भाग आहे ! ! ह्या असल्या अश्रद्धेय चारित्राची वाहवा करण्याकरितां जगन्माता भवानीला–पार्वतीला, ‘ ह्या अत्यंत दुष्ट जनतेशीं एक पळभर संसर्ग घडला तरी हरकत नाहीं, पण तो शिवाजी आहे कसा तो तरी पाहूं या,’ ह्या विचारानें ह्या जगांत प्रकट होण्याकरितां अधीरता वाटली असेल, ह्यांत कांहीं एक नवल नाहीं.”

सालंकृत वर्णन

राष्ट्रगुरु रामदासस्वामी यांचा जयजयकारहि अशाच उत्साहानें अच्युतराव करतात. रामदासांचें वास्तव्य परळी येथें होतें, म्हणून ते लिहितात,

“ परळी हें हिंदुस्थानांतील बोलशेव्हिकांचें ठिकाण आहे. राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा सुमन-हार रामप्रभूचे कंठांत अडकविणाऱ्या पहिल्या बोल्शेव्हिकाचें परळी हें मुख्य ठिकाण आहे. स्वतः उदास राहून आराध्यदेवतेजवळ स्वातंत्र्याचा प्रसाद मागणाऱ्या स्वातंत्र्यभक्ताचें परळी हें महास्थान आहे. देशबांधवांच्या मनोवृत्तींची भिक्षा आपल्या झोळींत एके ठायीं करून महाराष्ट्रांतल्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा अंगारा लावणाऱ्या श्रेष्ठ

विभूतींचें परळी हें दिव्य धाम आहे. पारतंत्र्याची सावली झपाट्यानें काळोख करीत असतां तेथें स्वातंत्र्याची "चकमक" झडविणाऱ्या स्वातंत्र्य-शिलेदाराची परळी ही पराक्रम-भूमि आहे. " जय जय रघुवीर समर्थ " म्हणून प्रत्येक दुबळ्या माणसाचे अगांतली स्वातंत्र्याची ज्योत पेटविणाऱ्या सामर्थ्यवान् जादुगाराची परळी ही चमत्कार–वल्ली आहे. ' निराश होऊं नका, निराश होऊं नका ' असें म्हणून स्वातंत्र्याच्या आशेनें सर्व महाराष्ट्राला चेतविणाऱ्या एका बहाद्दर शाहीराची परळी ही तुतारी आहे. इथें स्वातंत्र्याचे चौघडे आहेत, स्वातंत्र्याच्या रणभेरी आहेत, स्वातंत्र्याचे दमामे आहेत. "

उत्कट वर्णनशैली

अर्वाचीन काळांत अच्युतरावांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो. टिळक यांची बहादुरी विशेष वाटे. मालाकारांच्या कर्तबगारीविषयीं ते लिहितातः—" विष्णुशास्त्री चिपळूणकर महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक सेवेंत पडल्याबरोबर महाराष्ट्र–भाषा सुरस झाली, वाङ्मयांत तेज आलें, निःस्वार्थतेला किंमत आली, स्वावलंबन संचरलें, शिक्षण स्वयंप्रेरित झालें, इतिहास नामांकितपणास चढला, काव्य आनंदप्रद झालें, स्वाभिमान शिगेस चढला व स्वदेशभक्ति उल्लसित झाली. विष्णुशास्त्री प्रकाशमान झाल्याबरोबर काय काय उत्कर्ष पावलें नाहीं ? "

टिळक–आगरकरांचा भेद–अभेद

विष्णुशास्त्र्यांचे दोन हात म्हणजे टिळक व आगरकर. एकानें त्यांचें राजकीय कार्य पुढें चालविलें, तर दुसऱ्यानें त्यांच्या सामाजिक तत्त्वांचा पुरस्कार केला. टिळक-आगरकरांमधील हा भेद—आणि त्या भेदांतहि असणारा अभेद—स्पष्ट करण्यासाठीं अच्युतरावांनीं किती सोपे, विविध व मौजेचे दाखले दिले आहेत पहा. " राष्ट्रसेवा करणें हाच दोघांचा उद्देश होता व दोघेहि विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचें दिव्य तत्त्व अमलांत आणण्यासाठीं झटत होते. टिळक हे दिवाणखान्यांत होते तर आगरकर हे बगीच्यांत

होते; टिळक हे दरबारांत होते, तर आगरकर हे देवघरांत होते; टिळक उत्पन्नाची चिंता वहात होते, तर आगरकर मितव्ययानें कसें वागावें हें पहात होते; टिळक खलिते लिहीत होते, तर आगरकर परटीचे कपडे मांडीत होते; टिळक जगावें कसें हें पहात होते, तर आगरकर जेवावें कसें हें शिकवीत होते; टिळक शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या घरांतील माहिती करून घेत होते, तर आगरकर बायकांचें स्वास्थ्य पहात होते; टिळक बाहेरचीं दुःखें निवारीत होते, तर आगरकर घरचीं गाऱ्हाणीं ऐकत होते; टिळक मुत्सद्यांना खेळवीत होते, तर आगरकर मुलांना खेळवीत होते; दोघांचें कार्य एकच, गुरु एकच, देव एकच, एकानें देवाकरितां बाजारांतून अलंकार आणले आणि दुसऱ्यानें घरांतल्या घरांत उपकरणीं खळबळलीं, म्हणून पूजा एकाच देवाची ! ”

अमर अच्युत-विलाप !

त्यांतहि लो. टिळकांचा राष्ट्रसेवेचा मार्गच अच्युतरावांना रुचलेला होता, पटलेला होता. लो. टिळक हे त्यांचे पुढारी होते, गुरु होते, साक्षात् देवच होते. प्रत्यक्ष वडिलांच्या ठिकाणींच ते त्यांना जाहीरपणें मानीत. “ टिळक हे विष्णुशास्त्र्यांच्या कार्याचे पूर्ति होते, विष्णुशास्त्र्यांच्या देश-भक्तीची अवतार-समाप्ति होते, ते विष्णुशास्त्र्यांच्या स्वार्थत्यागांतील विरक्ति होते, ते विष्णुशास्त्र्यांच्या स्वावलंबनांतील दिव्य आत्मशक्ति होते. ” असें वर्णन त्यांनीं केलें. टिळकांची राष्ट्रसेवा, त्यांची स्वराज्याची मोहीम, त्यांची विलायतेंतील कामगिरी या सर्वांचें गुणगान करतांना ‘ संदेश ’ कारांची लेखणी आनंदानें नाचत असे—बेभान होत असे.

आणि तो दारुण प्रसंग जेव्हां ओढवला—ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजीं लोकमान्यांचा आत्मा जेव्हां परमेश्वरामध्यें विलीन झाला, तेव्हां तर काय ? अच्युतरावांच्या भावना सारे बांध, सारे तट फोडून उसळ्या मारीत बाहेर फुटल्या. पुस्तकाचीं साठ पानें भरतील असा लोकमान्यांचा मृत्युलेख त्यांनीं एका बैठकींत, एका टाकानें, एका भावनेनें लिहिला. तो वाचतांना ज्याचें हृदय हालणार नाहीं, ज्याचा कंठ दाटणार नाहीं,

ज्याचे डोळे ओले होणार नाहींत असा महाराष्ट्रीय सांपडणें अशक्य. "लेखणी थंड पडून हृदय लिहितें." असा हा प्रसंग तो. अच्युतरावांनीं ज्ञानेश्वरांच्या कल्पना-वैभवानें, नामदेवांच्या सलगीनें व तुकारामाच्या आर्ततेनें मराठी भाषेंत कायमचा कोरून ठेवला आहे. त्यांचें हें कोरीव लेणें खरोखर कैलास-लेण्याइतकें विस्मयकारक आहे.

"त्यांच्याशिवाय आमचें अस्तित्व आम्हांस अशक्यच वाटतें." अशी आपली असहाय अवस्था त्यांनीं वर्णन केली आहे. ते म्हणतात, "खरोखर हें लिहीत असतांहि आमच्या डोळ्यांचें पाणी खळत नाहीं, आमची लेखणी लटपटूं लागते, आमच्या हृदयाला कंप सुटतो. कारण लोकमान्य हे आमच्या पित्याच्या ठिकाणीं होते. मातेची वत्सलता त्यांच्या अंगीं होती. भावाचा पाठीराखेपणा ते करीत असत. ते आमचे गुरु होते. ते पंतोजीप्रमाणें हाताला धरून वळण देत, शिक्षकाप्रमाणें छड्या मारीत, प्रोफेसराप्रमाणें ज्ञान देत. ते आमच्यांतील ज्येष्ठ पुरुष होते, श्रेष्ठ पुरुष होते, ते आपल्या पक्षांतील पुराणपुरुष होते. ते आमच्या गळ्यांतील ताईत होते दंडांतील अनंत होते. ते आमच्या मस्तकावरील वैभवाचा मुगुट होते. लोकमान्य हे आमच्या देव्हाऱ्यांतील 'बाण' होते. ते आमच्या देवालयांतील दत्तात्रय होते. ते गेले ह्यांत आमचा कोणता आप्त गेला नाहीं? कोणता नातेवाईक हरवला नाहीं? कोणता स्नेही लोपला नाहीं? लोकमान्यांच्या स्वर्गवासामुळें आमचा कोणता देव्हारा रिकामा पडला नाहीं?" संस्कृतांत जसा अज-विलाप, रति-विलाप किंवा मराठी काव्यांत जसा नामदेव-विलाप किंवा राजहंस-विलाप; तसाच मराठी गद्यांतील हा अच्युत-विलाप अजरामर आहे.

महाराष्ट्रांतील पांडव

या साठ—पानी मृत्युलेखांत 'संदेश'कारांनीं लो. टिळक यांचा चरित्र-पट उलगडून दाखविला आहे, एवढेंच नव्हे, तर अखिल महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्य-लढ्याचा इतिहासहि चित्रित केला आहे. तो करतांना त्यांनीं असें रूपक केलें आहे कीं, "ते धर्मराज महर्षि रानडे, तो अर्जुना-

सारखा तिखट आणि कडवा विष्णुशास्त्री, तो धैर्याची गदा लीलेनें पेलणारा तिलक-भीम आणि ते गोपाळ गणेश आगरकर व गोपाळकृष्ण गोखले असे दोघे नकुल-सहदेव, असे महाराष्ट्राचे पांच पराक्रमी पांडव.''

लोकमान्यांच्या त्यागाचें चित्र रेखाटतांना अच्युतराव त्यांना उद्देशून म्हणतात, '' देशाच्या सेवेकरितां तुम्ही आपल्या भाग्याचीं कोठारें लुटूं दिलेलीं आहेत; आपली संपत्ति पुनर्वसुच्या पावसाप्रमाणें धो धो ओतलेली आहे. ह्या देशाकरितां तुम्ही आपल्या बुद्धीचीं कपाटें सताड उघडीं ठेवलेलीं आहेत. ह्या देशाकरितां तुमचा मेंदू झिजलेला आहे; ह्या देशाकरितां तुमचें शौर्य झुंजलेलें आहे, ह्या देशाकरितां तुम्ही आपल्या पंचप्राणाचा होम केलेला आहे. तुम्ही या देशाला काय दिलेलें नाहीं ? त्याच्याकरितां काय संकट आपल्यावर ओढवून घेतलेलें नाहीं ? ''

विव्हलतेचें शब्द-चित्र

लोकमान्यांच्या वियोगामुळें त्यांच्या भक्तांचीं मनें किती विव्हल झालीं होतीं, याला वाचा फोडतांना अच्युतराव विचारतात, '' लोकमान्य ! तुम्हांला आतां कोठें पाहूं ? तुमची सावळी मूर्ती कोठें अवलोकन करूं ? तुम्हांला कोठें शोधूं ? तुम्हांला कोठें धुंडाळूं ? आमचा जीव तुमच्या जीवाशीं गोठवलेला होता, आमचा प्राण तुमच्या पंचप्राणांचा भाग होता, आमचें अस्तित्व तुमच्या अस्तित्वांत गुरफटून गेलें होतें, आमचें जीवन तुमच्या जीवनांत गुंतलेलें होतें. लोकमान्य ! आतां तुम्ही कोठें सांपडाल ? तुम्ही कोठें दिसाल ? तुम्ही जात असतांना आमच्या जिवाला ओढणी लागलेली आहे, आमच्या प्राणांना क्लेश पडत आहेत. कांट्याच्या जाळ्यावरून ज्याप्रमाणें रेशमी वस्त्राला फरफरां ओढावें, त्याप्रमाणेंच आमच्या हृदयाच्या चिरफळ्या झालेल्या आहेत······तुम्हांला शोधण्याकरितां काय किंमत देऊं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायाशीं देहांतल्या रक्ताचा हौद उत्पन्न करूं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायाजवळ, मानवी कुडीचीं शकलें शकलें करून मांडूं ? काय ? त्या यमधर्माच्या पायांनजीक ह्या मर्त्य देहाचें नीरांजन करूं ? काय ? त्या यमधर्माला दया आणण्याकरितां मृत्युलोकां-

पासून यमलोकांपर्यंत देहदंडाचा दंड करून दंडवत करीत जाऊं ? किंवा त्या अधाशी मृत्यूचीं खाखा शमन करण्याकरितां त्याच्यापुढें आम्ही-तुमचें सर्व देशबांधव-आपलीं शिरकमलें उतरून ठेवूं ? ”

श्लेषाची मौज

“ राष्ट्रमातेच्या कीर्तनांतील मृदंग ” असेंच स्वरूप अच्युतरावांनीं आपल्या ‘ संदेशचें ’ ठेवलें होतें. दादाभाई नौरोजी असोत, सर फेरोझशहा मेथा असोत किंवा स्वामी श्रद्धानंद असोत—साऱ्या राष्ट्रीय विभूतींच्या गुणांचे बोल या मृदंगांतून प्रसंगाप्रसंगानें निघत असत. आणि खुद्द राष्ट्रमातेच्या वर्णनाचा किंवा तिच्या स्वातंत्र्याच्या स्तुति-स्तोत्राचा प्रसंग आला म्हणजे मग तर काय ? ‘ संदेश ’कारांची लेखणी थयथयां नाचूं लागे. स्वदेशाविषयीं ते अभिमानानें लिहितात, “ या हिंदुस्थान देशास पूर्वी ‘ सुवर्ण-भूमि ’ असें जें नांव होतें, तें अत्यंत अन्वर्थक होतें. या भूमीचा वर्ण अत्यंत सुंदर आहे. येथील वर्ण-व्यवस्था अत्यंत सुंदर होती. येथील वर्ण-मालिका अजूनहि अत्यंत सुंदर ठरत आहे. आणि सुवर्णाचे निधि, सुवर्णाचे प्रासाद, सुवर्णाचीं अद्रिशृंगें आणि सुवर्ण-तंतूंनीं भूषविलेलीं येथील लोकांचीं महावस्त्रें यांनीं तर या देशांतील सुवर्णाचा सुकाळ सर्वांचे दृष्टोत्पत्तीस आणिलेला होता. ” एका ‘ सुवर्ण ’ शब्दावर किती सुंदर व सार्थ कोट्या !

सर्व कांहीं देशासाठीं !

या आपल्या हिंदभूमीविषयीं आपलें कर्तव्य काय आहे, हें वाचकांच्या मनावर ठसवितांना अच्युतराव लिहितात, “ होय, असेंच कर, पाक परमेश्वरा, असेंच कर. परमेश्वरा, आम्हां सर्वांचीं हृदयें एकरूप कर, आणि त्यांचीं हिंदमातेच्या चरणींचीं नूपुरें बनव ! आमचीं सर्वांचीं मस्तकें एकत्र जोड आणि त्यांचीं हिंदमातेच्या चरणींचीं जोडवीं बनव ! आमचे सर्वांचे मेंदू एकत्र मिळव आणि त्यांची मेंदी बनवून हिंदमातेच्या नखांना चमकदारपणा आण ! आमच्या दिलांची दिलसफाई करून त्यांच्या सुसंगत

संगीत ध्वनींत आमच्या मातेच्या पैंजणांची रुमझुम ओत आणि आमचीं सर्वांचीं लाल रुधिरें एकत्र करून आमच्या हिंद-जननीचे चरणतल असे लालबुन्द दिसूं देत कीं, जणुं कांहीं नुक्तेच समुद्रांतून रविबिम्ब वर येऊं लागलें आहे. जणूं कांहीं हिन्दी महासागराचा प्रत्येक जलकण आपला नीलिमा टाकून गुलशनु गुलाब बनलेला आहे, जणूं कांहीं कमलासना कमलेनें हिंददेवीच्या अभिनंदनार्थ दशदिशांच्या चिपनळ्या करून त्यांत रंगपंचमीचे आनंदी रंग भरलेले आहेत ! ”

ही प्रार्थना झाली. पण प्रत्यक्ष आदेशहि, ‘ संदेश ’कार वाचकांना कसा देत आहेत पहा.—“ आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! प्रीतीच्या नद्या कराव्या लागल्या, भावनांचे डोंगर रचावे लागले, श्वासोच्छ्वासाचे भाते फोडावे लागले; तरी आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! आईबापांची शपथ कीं,आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! कुलदेवतेची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! वंशवेलीची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! खाल्लेल्या अन्नाची, प्यालेल्या पाण्याची, चाललेल्या जमिनीची व चाखलेल्या फलमूलांची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान सुखी करूं ! ”

स्वातंत्र्याचा स्तोत्रपाठ

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची महती वेळोवेळीं व परोपरीनें अच्युतरावांनीं गायिली आहे. १९२२ सालीं, हिंदुस्थान सरकारच्या अंदाजपत्रकावर टीका करणारा एक लेख त्यांनीं लिहिला. त्यांत शेवटीं ते म्हणतात, “ बादशहाच्या गोष्टींतील २७ तून ९ गेले म्हणजे जसें शून्य राहिलें; त्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारच्या १३० कोटि रुपयांतून जर स्वातंत्र्य तेवढें गेलें तर आपल्याला बाकी शून्यच राहिलें ! स्वातंत्र्य नसलें आणि नफा झाला तरी तो शून्यच ! स्वातंत्र्य नसलें आणि १४० कोट उत्पन्न झालें तरी तें शून्य ! स्वातंत्र्य नसलें आणि इंद्राचें नंदनवन मिळालें तरी तें शून्य ! स्वातंत्र्य नसलें आणि ऐरावत बसायला मिळाला तरी तो शून्य ! स्वातंत्र्य नसलें आणि कुबेराची संपत्ति मिळाली तरी ती शून्य ! स्वातंत्र्या-शिवाय सौख्य शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय आनंद शून्य ! स्वातंत्र्याशिवाय

संसार शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय जीवितहि शून्य ! स्वातंत्र्य हें आमचें अस्तित्व आहे, स्वातंत्र्य हें आमचें धन आहे ! ”

प्राचीन व अर्वाचीन कवि

मराठी कवितेसंबंधीं अच्युतरावांनीं अनेक हृदयंगम लेख लिहिले आहेत. “ हृदयांतील तरंगाचें रूप व्यक्त करून दाखविणें ” हें कवितेचें मुख्य लक्षण ते मानतात. “ मानवी अंतःकरणाच्या किनखापी पिशव्या रसिक समाजापुढें भरभरून ओतून दाखविणें म्हणजेच काव्य ” असा अलंकारिक साज त्या व्याख्येवर ते चढवतात. “मराठी काव्याची प्रभात” या आपल्या पंधरापानी लेखांत त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन कवींचे गुणदोष खुसखुशीत भाषेनें मांडलेले आहेत. प्राचीन कवीसंबंधीं ते म्हणतात, “ संतकवींना ‘ कालिदास ’ म्हणवून घेण्याची मुळींच हांव नव्हती. त्यांची मुख्य तृष्णा परमेश्वरानें आपणांस आपले ‘ दास ’ म्हणावें एवढीच होती. त्यांना कालिदास म्हणून कोणी कितीहि मान दिला असता तथापि जर ईश्वरानें त्यांना आपलें म्हटलें नसतें, तर त्यांच्या मनाचें समाधान झालें नसतें. अशा थोर विभूतींना ‘ कवि ’ म्हणणें ही एका प्रकारें त्यांची योग्यता कमी करण्यासारखेंच आहे. ते तत्त्वज्ञ, धर्मकर्ते व समाजोद्धारक होते. ते समाज-नियमाची गंगा होते.”

अर्वाचीन कवींच्या त्रोटक काव्यावर टीका करतांना अच्युतरावांनीं किती सुंदर उपमा दिली आहे पहा. “ अर्वाचीन कवींची कविता म्हणजे एखाद्या सुंदर पैठणीवर काढलेली जरीची बुट्टी आहे. ती लहान लहान प्रमाणांत सर्वत्र चमकत असावयाची. परंतु बुट्टी म्हणजे कांहीं पैठणी नव्हे. ती एखाद्या महावस्त्रावर सुंदर दिसते, परंतु ती स्वतः कांहीं महावस्त्राप्रमाणें नेसावयाच्या उपयोगी पडत नाहीं. ”

प्राचीन कवि ‘ हे गूढज्ञानाचे दीप, राष्ट्रकर्तव्यांचे मेरुमणि, विश्वप्रेमाचे सागर ” होते. ते केवळ कवि नव्हते असें सांगून अच्युतरावांनीं कवींचें महत्त्व—मापन पुढील शब्दांनीं समतोलपणें केलें आहे. “ कवी हे कितीहि थोर असले, तथापि ते राष्ट्राचे अलंकार होत, राष्ट्राचे प्राण नव्हत............कवि हे नाकांतील नथा आहेत, खुद्द नाक नव्हत.

राष्ट्रकर्ते पुरुष हेच राष्ट्राचें नाक होत आणि ज्या राष्ट्रांत राष्ट्रकर्ते पुरुष जास्त उत्पन्न होतात त्याच राष्ट्राचें नाक वरती रहातें.”

कवितेचीं मूर्त स्वरूपें

रे. टिळकांची कविता, मराठींतील लावण्या, महाराष्ट्र नाट्यकलेचा शृंगार–साज, हे तात्या आणि हे तात्या, इत्यादि वाङ्मयविषयक लेखांत अच्युत-रावांनीं आपला साहित्याचा दृष्टिकोन मांडला आहे. रे. टिळकांच्या कवितेचें वर्णन ते पुढील रूपकानें करतात, “टिळकांची कविता म्हणजे खेडेगांवांतील पाटलाची मुलगी होय. उच्च कुळ, परंतु फार श्रीमंत नाहीं, गांवांत दरारा, परंतु फार अधिकार नाहीं, सर्व अवयव गोंडस, पण फार अंगराग नाहींत, प्रेमळपणानें नेत्र डबडबलेले परंतु फार तिखे कटाक्ष नाहींत; हृदयांत विकार फार, परंतु वाक्चातुर्य नाहीं; अशी साधी, देखणी, सशक्त, पाणीदार अशी रे. टिळकांची कविता आहे.... रे. टिळकांची कविता म्हणजे कोणी राजकन्या नव्हे कीं, मानवी कल्पनेनें निर्माण केलेली सर्व भूषणें तिच्या अंगावर सांपडतील. रे. टिळकांची कविता म्हणजे कोणी वसंतसेनाहि नव्हे कीं, तिच्या केवळ नूपुर-नादानें सद्‍गुणी चारुदत्तसुद्धां व्याकुळ होऊन जातील.” एकाद्या चित्रकाराप्रमाणें वा शिल्पकाराप्रमाणें अंगप्रत्यंगाचीं सूक्ष्म स्वरूपें अच्युतरावांनीं स्पष्ट केलीं आहेत.

कवि कोण ?

काव्याची व्याख्या याहून ऐसपेस करून अच्युतरावांनीं म्हटलें आहे, “सप्पदिशी लोकांच्या हृदयाचा कबजा घेणारा तो कवि! जो एका सटक्यांत लोकांचीं अंतःकरणें आत्मवश करील तो कवि! एका झांपेंत लोकांचीं हृदयें लुटील तो कवि! एका तिरपींत लोकांच्या हृदयावर स्वतःची मुद्रा ठोकणारा तो कवि! एका धांवेंत जनतेच्या मनावर आपलें निशाण उभारणारा तो कवि!”

या सढळ व्याख्येच्या सैल चौकटींत शिवरामपंत परांजपे यासारख्या गद्यकवींना अच्युतरावांनीं सहजच बसविलें आहे. (आणि ते स्वतःहि बसूं शकतील.) पण अच्युतरावांची मजल याहून मोठी. लो. टिळकांसारख्या

तर्ककर्कश व वेदाभ्यासी अशा मुत्सद्यालाहि कवींच्या मालिकेंत बसविण्यासाठीं अच्युतराव असा युक्तिवाद करतात, " आणि तो दुसरा एक कवि बसला आहे तो ? शिवरामपंतांवर कुणी कदाचित् कवित्वाचा आळ तरी घालील, पण त्याचेवर कुणी कवित्वाचा आरोपहि करीत नाहीं ! आपण कवि आहोंत हें त्याला माहीतहि नाहीं ! लोकांचीं हृदयें मुठींत गवसण्याची ह्याची एवढी शक्ति कीं, हा-दिल्लींत गेला तरी ह्याच्या मिरवणुकी निघतात, रहिमतपुरलाहि ह्याची लोक वाट पाहतात; सिंधमध्यें गेला तरी ह्याला लोक चिकटतात, सोलापूरला जायचा असला तरी त्याची मार्गप्रतिक्षा करतात. हा सांगलीच्या लोकांच्या गळ्यांतला ताईत आहे. हा नागपूरच्या लोकांच्या हृदयाचा ठोका आहे, हा पुण्याच्या लोकांच्या नाकींचा बाल आहे, हा लाहोरच्या लोकांच्या रत्नांतला लाल आहे. हा बोलो न बोलो, हा कवि ! हा हालो अथवा डोलो, हा कवि ! हा हांसो अथवा बसो, हा कवि ! अशा कवीचें जें लोकचित्ताकर्षक सामर्थ्य तें काव्य आणि हें काव्य जेव्हां हृदयंगम स्वरूपांत मांडलें जातें तेव्हां तें नाटक. "

दृष्टांतांची माला

जसा कवि, तसा रसिक हवा. अरसिकाशीं गांठ पडूं नये अशी त्रिवार प्रार्थना कवि करतो. हा विचार अच्युतरावांनीं किती मनोहरपणें मांडला आहे. पहा. " थोर पुरुषांच्या मनांतला अर्थ जर तुम्हांस हवा असेल, तर थोर पुरुषांचें मन जितकें थोर असेल तितकें तुम्ही आपलेंहि मन थोर करा. तुम्हीं त्यांच्या मनांपेक्षां आपलें मन कमी थोर ठेवाल, तर थोर पुरुषांच्या अभिप्रायाचें मर्म तुमच्या मनांत उतरणार नाहीं. सुवर्ण-पात्रांतील दुग्ध सुवर्णपात्रांतच ओतून घेतलें पाहिजे, हिऱ्याचा खडा रत्नांच्याच कोंदणांत बसविला पाहिजे, स्वर्गातील अमृत देवांच्याच मुखांत पडलें पाहिजे, कर्पूराचें धवलत्व शंकराच्याच अंगीं उतरलें पाहिजे, धवल कीर्तीचा शेला वीरांच्याच खांद्यावर ठेवला पाहिजे, तें पवित्र भगवन्नाम नारदांच्याच ब्रम्हवीणेंतून प्रस्फुट झालें पाहिजे. अहाहा, काय तो आनंद—तें पवित्र भगवन्नाम नारदांच्याच ब्रह्मवीणेंतून प्रस्फुट झालें पाहिजे. योग्याला योग्यच योग्य ! "

मृत्युलेखाचा अजब नमुना

क्षणाक्षणाला नवीननवीन कल्पना काढण्यांत अच्युतराव अत्यंत पटाईत. समुद्राच्या लाटांचा किंवा संध्याकाळच्या आकाशावरील रंगांचा खेळ जसा अखंड चालू असतो, तसा चमत्कार अच्युतरावांची कल्पना-शक्ति दाखवीत असे. स्वामी श्रद्धानंद यांचा खून किती अमानुष ! किती दुःखदायक ! साऱ्या भारतीयांच्या हृदयांतून रक्तबिंदु वहावयास लावणारा तो भयंकर प्रसंग. पण ‘ संदेश ’कारांनीं त्या प्रसंगांतील रहस्य किती रम्यतेनें उलगडून दाखविलें आहे. “ पावसाळा नुकताच संपलेला होता, शेतें हिरवीगार झालेलीं होतीं. ” असा प्रसन्न प्रारंभ करून अच्युतरावांनीं स्वामीजींच्या त्यागाचें कौतुक करण्यासाठीं कैलासाहून शंकरास बोलाविलें, वैकुंठाहून विष्णूस पाचारिलें, ब्रह्मदेवहि आपली ‘टेनिस बॅट’ ठेवून पृथ्वीवर आले आणि “ शेतांत उभा असलेला जोंधळा—शेतांत उभा असलेला गहूं, शेतांत उभा असलेला ऊंस, शेतांत उभा असलेला हरभरा—ह्या सर्वांचे चेहऱ्यावर स्वार्थत्यागाचा सोनेरी रंग चढलेला होता ! ते रोज प्रार्थना करीत होते कीं, “ देवा, लोक केव्हां येतील व आम्हांला कापतील ? ताटव्यांच्या देठांवर नाचत रहाणें आतां पुरें ! आत्मस्तुतीचें वारें आतां पुरें ! रोज उगवत्या सूर्याचें दर्शन घेणें आतां बस्स झालें ! आकाशांतील चांदण्यांनो, तो दिवस लौकर उगवो कीं, ज्या दिवशीं लोक आपल्या हातांत विळे घेऊन आमच्या देहाच्या कणसांची मुण्डीछाट करतील आणि आमच्या मृत्यूवर लोकांच्या मेजवान्या झडतील ! गव्हांचीं पिकें काढलीं गेलीं नाहींत, तर बुंदीचे लाडू होणार नाहींत ! साळीचीं शेतें कापलीं गेलीं नाहींत, तर साखरभात मिळणार नाहीं ! उसाचें पीक चरकाच्या चरक्यांत पिळून निघालें नाहीं तर साखरहि मिळणार नाहीं ! ”

पृथ्वीवरील पिकांची ही परोपकारी व त्यागी वृत्ती पाहून स्वर्गांतील देवांना आश्चर्य वाटलें. तें अच्युतरावांनीं नाट्यमय पद्धतीनें पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे.

“ सर्वजण थंडीनें कुडकुडत होते ! फक्त पिकें हंसत होतीं !

'हॅलो–हें कोण हंसतंय इथें?' लक्ष्मी आपल्या लालसर पापण्या हालवीत म्हणाली!

'ओ!– हीं तर पिकें!' श्रीविष्णूंनीं कौतुक केलें!

'पण तीं हंसताहेत कां?' ब्रह्मदेवांनीं सर्वांसमक्ष पिकांना विचारलें.

'कां हंसतों?' गहूं हंसत हंसत म्हणाला–'उद्यां आम्हांला कापणार म्हणून हंसतों.'

'उद्यां आमची कापणी करून जग आपलें पोट भरणार म्हणून आम्हीं हंसतों.'–तांदूळ म्हणाले.

'उद्यां आमच्या नाशानें जगाला भरभराट येणार म्हणून आम्हीं हंसतों.'–बाकीचीं सर्व धान्यें म्हणालीं!

'काय, तुमचा नाश होणार म्हणून तुम्हीं हंसतां?'

'होय सरकार! आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हंसतों! जगाच्या कल्याणाकरितां आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हंसतों!'

देव विस्मित झाले, तिन्ही देव विस्मित झाले! देवीहि विस्मित झाल्या."

एक गद्यकाव्य!

कारुण्यांतून हर्ष निर्माण करण्याची अच्युतरावांची ही जादू अजब आहे. 'शेवटची वेल सुकली' हा लेख म्हणजे तर एक गद्य करुण–काव्यच आहे! कारुण्याचा ताण वाचकाच्या मनावर फाजील पडूं नये म्हणून मधून मधून विनोदाच्या गुदगुल्या करण्यांत आलेल्या आहेत. पुण्याच्या किर्लोस्कर थिएटरमध्यें १९१३ सालीं 'तोतयाचें बंड' हें नाटक चाललें होतें. आणि तें पहाण्यास दुसऱ्या बाजीरावांची कन्या कुसुमाबाई आलेल्या होत्या. पेशव्यांचेंच नाटक, पेशव्यांचाच एक व्यक्ति, पेशव्यांच्याच वाड्यांत पहात आहे; पण नाटकांत स्वराज्य आहे व ती व्यक्ति मात्र पारतंत्र्यांत आहे. हा विषादपूर्ण विरोध अच्युतरावांच्या काळजाला दंश करून गेला–आणि तसाच दंश आपल्या वाचकांच्या हृदयालाहि करण्यासाठीं त्यांनीं हा दहा पानी लेख लिहिला.

किर्लोस्कर थिएटर कोठें आहे हें सांगतांना अच्युतराव म्हणतात, “ नाना फडणिसांचा वाडा लागतो. मराठींतील षष्ठीच्या प्रत्यया, असें कां खोटें बोलतोस ? हा वाडा नाना फडणिसांचा कोठला ! आतां तेथें नाना फडणिस कोठें आहेत ?......आतां तिथें पन्नास रुपयांवर “ तुनुमुनु तुनुमुनु ” करणारीं मास्तरें, बारा वाजल्याची घंटा बडविणारे शिपाई व छडीच्या धाकानें खोटी सबब हुडकून काढण्यांत गर्क झालेलीं पोरें हींच आज वावरत आहेत ! ”

कुसुमाबाईचें व त्यांच्या मनःस्थितीचें वर्णन करतांना अच्युतराव लिहितात, “ ही आमची व्यक्ति म्हणजे दुःखपर्यवसायी नाटकांतील शेवटचा आकांत, करुण कहाणींतील शेवटची किंकाळी, अपशकुनी भवितव्यतेची शेवटची गांजणूक होती. अशा ह्या व्यक्तीपुढें त्या दिवशीं, त्या ‘ तोतयाचें बंड ’चे दिवशीं, सर्व मराठी इतिहास पुनः जिवंत होऊन पुनः पुनः थडग्यांतून उठून, पुनः चितेवरून खडबडून उभा राहिला असेल. त्या व्यक्तीला त्या दिवशीं त्यानें किती भेडसावलें असेल ह्याची वाचकांनींच कल्पना करावी ! ”

ही कल्पना करण्याची शक्ति सर्वच वाचकांजवळ असते असें नाहीं. त्यांनाहि ती कल्पना आणून देण्यास अच्युतरावांचा हा लेख समर्थ आहे. तें नाटक पाहतांना कुसुमाबाईनें आपले डोळे मिटले तेव्हां, अच्युतराव सांगतात, “ तिनें डोळे मिटल्यानंतर एकदम तीं सारीं मेलेलीं माणसें, तो उंच मानेचा नाना फडणीस, त्या झुरत असलेल्या पार्वतीबाई, तो पोटाचा कोथळा बाहेर पडलेला नारायणराव, तो ‘ भाऊ ’ ‘ भाऊ,’ करीत ऊर बडविणारा नानासाहेब, तो कफ दाटलेला माधवराव—फार काय सांगावें ? कारंज्यावर उडी टाकण्याच्या तयारींत असलेला तो सवाई पेशवा, हीं सारीं मेलेलीं माणसें तिच्याभोंवतीं जिवंत झालीं व तिला म्हणालीं, ‘ कुसुम, तूं एकटीच येथें कोठें ? ”

कल्पकतेची मेजवानी

केवळ मौजेसाठीं, केवळ कल्पनेच्या विलासासाठीं अच्युतरावांनीं जे लेख लिहिलेले आहेत, त्यांत तर काय ? विनोदाचे व आनंदाचे फवारेच

उडत आहेत. प्रचलित राजकारणाला कधीं सर्कशीचें तर कधीं नाटकाचें, कधीं दवाखान्याचें तर कधीं खेळांच्या सामन्यांचें रूप देऊन अच्युतराव चटकदारपणा आणीत. हिडिंबा–शूर्पणखेला रंभा–उर्वशीचें लावण्य देण्याची जादू जशी एकाद्या मांत्रिकाच्या हातांत असावी, तशी रुक्ष विषयाला रम्य बनविण्याची किमया अच्युतरावांच्या लेखणींत होती. मराठी दैनिक लोकप्रिय करण्याचा पहिला मान त्यांचाच. मुंबईतील मजुरानेंहि वाचावें व त्याला कळावें आणि त्याचें चित्त गुंगावें, असे सोपेसोपे व मजेशीर लेख अच्युतरावांनीं अक्षरशः शेंकडों लिहिले. 'माधवाश्रमांत शिवाजी!' हेंच एका लेखाचें नाव. तें वाचतांच कोणता मुंबईचा वाचक पुढील लेख वाचणार नाहीं? मुंबईकराच्या भाषेंत, चालू परिस्थितीचें वर्णन, खुसखुशीत विनोदानें व खरमरीत टीकेनें खमंग झालेलें पाहून कोणाच्या तोंडास पाणी सुटणार नाहीं? माधवश्रमाच्या 'रूम नंबर ३५ मध्यें' शिवाजी उतरलेला आहे हें कळतांच कोणावर काय परिणाम झाला, याचें किती गंमतीदार वर्णन अच्युतरावांनीं केलेलें आहे पहाः--

"प्रथमतः 'घाटी' लोक फार घाबरले. कुणाला वाटलें कीं, हा आतां पुनः आपल्याला लढाईवर घेऊन जाणार! आपण कसें सुखानें भांडीं घाशीत व गिरण्या फिरवीत बसलेलों आहों! आतां ह्या भांडीं घासण्याच्या सुखाला व गिरण्यांतल्या सुखकर काबाडकष्टांना आम्ही मुकणार! आतां आमच्या बायकांच्या मजुऱ्या व 'खानावळी' बंद होणार!" तसेंच "शिवाजी माधवाश्रमांत आला हें समजल्याबरोबर बँकावर 'रश' झाला. जो तो आपले पैसे मागायला लागला. वॉर-लोनचे भाव एकदम उतरले. त्यांतहि कांहीं लोकांनीं अशी बातमी उठविली कीं, सरकारचें कर्ज नाकबूल करण्याचा ठराव शिवाजी प्रथमच हातांत घेणार आहे. त्यामुळें तर जो तो येईल त्या भावांत वॉर-बॉंड विकीत सुटला." यांत जितका उपरोध आहे, तितकीच परक्या सरकारवर टीकाहि आहे.

बहुजनांचा शिक्षक

तिळाएवढा बारीक विचार घेऊन, तो आपल्या भाषेच्या साखरेंत

प्रतिभेच्या अग्निवर घोळवून घोळवून व त्यावर कल्पनेचें केशर चढवून अच्युतराव त्या तिळाला कांटेदार, डौलदार व रंगदार अशा मोठ्या हलव्याचें स्वरूप देत असत. ते विद्वान् होते; पण ते आपली विद्वत्ता, दुधांत साय मुरवावी त्याप्रमाणें, आपल्या लेखांत लपवीत. ते वकील होते, पण ते आपल्या लेखनांत फारसे युक्तिवाद करीत नसत. ते बहुश्रुत होते, पण आपल्या पांडित्याचें प्रदर्शन ते कधींच करीत नसत. सहज एखाद्या मित्राशीं आपण बोलावें; तसें खेळकरपणानें ते लिहीत. बहुजनसमाजाचे ते रसिक शिक्षक होते. त्यांच्या लेखनांत वक्तृत्वाचा धबधबा आहे व त्यावर कल्पकतेचे सोनेरी किरण नाचत आहेत आणि देशाभिमानाचा झंझावात तर सदैव दशदिशां सुटलेला आहे. ‘ सरसा ’ म्हणून जो वाणीचा प्रकार संस्कृतांत मानलेला आहे, त्याचा मराठींतील उत्तम नमुना म्हणजे अच्युतरावांचें वाङ्मय. त्यांत भावना आहेत, कल्पना आहेत, अलंकार आहेत, नादमाधुर्य आहे आणि प्रखर राष्ट्रभक्तीहि आहे. त्यांच्याच जातीचे दुसरे श्रेष्ठ लेखक म्हणजे प्रो. शिवराम महादेव परांजपे. त्यांचा मृत्युलेख अच्युतरावांनीं लिहिलेला आहे. त्यांत त्यांनीं शिवरामपंतांचें गुणवर्णन ज्या शब्दांनीं केलें आहे, तेच शब्द खुद्द अच्युतरावांनाहि शोभण्यासारखे आहेत. ‘ शिवरामपंत ’ या शब्दाऐवजीं ‘ अच्युतराव ’ हा शब्द घालून पुढील उतारे वाचावेत म्हणजे झालें.

“ शिवरामपंत ही एक व्यक्ति नव्हती ! शिवरामपंत ही स्फूर्ति होती ! शिवरामपंत ही शक्ति होती ! शिवरामपंत ही चेतना होती ! शिवरामपंत ही बुद्धीची रत्नपेटिका होती ! शिवरामपंत ही विचारांची सुवर्ण खाणी होती ! ”

“ शिवरामपंत हे स्वातंत्र्येच्छेची मूर्ति होते. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत स्वातंत्र्येच्छा असे. त्यांच्या प्रत्येक चलनवलनांत स्वातंत्र्येच्छा असे. त्यांच्या प्रत्येक अवलोकनांत स्वातंत्र्येच्छा असे ! स्वातंत्र्येच्छेची ते मूस होते. स्वातंत्र्येच्छेचा ते पंचरस होते ! त्यांच्या रोमरोमांत स्वातंत्र्येच्छा भरलेली होती ! त्यांची नाडी स्वातंत्र्येच्छा बोलत होती ! त्यांच्या हृदयाची तबकडी स्वातंत्र्येच्छा गर्जवीत होती. ”

"महाराष्ट्राच्या वातावरणांत उत्पन्न केलेला स्वातंत्र्याचा वारा—ह्यांत खरे शिवरामपंत आहेत ! परकीय सत्तेसाठीं उत्पन्न झालेला तिटकारा—ह्यांत खरे शिवरामपंत आहेत ! मनाच्या चोचीला स्वातंत्र्याच्या अमृतबिंदूची लागलेली चटक—ह्यांत खरे शिवरामपंत आहेत ! नको ती परकीय सत्ता, अशी अंतःकरणानें घेतलेली शपथ—ह्यांत खरे शिवरामपंत आहेत !"

' ते स्वातंत्र्याचे खरे शाहीर होते ! स्वातंत्र्याचे राजहंस, स्वातंत्र्याचे भारद्वाज होते ! स्वातंत्र्य—कूजनाचे कोकिल होते !"

अभ्यासाच्या वाटा

(१) अच्युतराव कोल्हटकरांनीं आपल्या वडिलाचें नांव बदलून त्या ठिकाणीं कोणतें नांव योजिलें ? हा बदल त्यांनीं कां केला ?

(२) अच्युतरावांचीं स्फूर्तिस्थानें कोणतीं ? त्यांबद्दल त्यांनीं कोणते उद्गार काढले आहेत ?

(३) संपादक या नात्यानें अच्युतरावांनीं केलेल्या कार्याची माहिता लिहा.

(४) ' संदेश' पत्राच्या लोकप्रियतेचीं कारणें लिहा. देशसेवेसाठीं त्यांनीं अनेक साधनें वापरलीं त्यांची माहिती द्या.

(५) अच्युतरावांच्या भाषासरणीविषयीं तुम्हांस काय वाटतें ?

(६) टिळक व आगरकर, प्राचीन व अर्वाचीन कवि, कवि कोण? समसमां-संयोग या विषयांसंबंधींचे विचार लिहा.

आधिक अभ्यास—

अच्युतराव कोल्हटकर स्मारक ग्रंथ—अनंत हरि गद्रे

बॅ० सावरकर : : : ३

“ **मा**झें जीवन विद्युत्–तंतूंनीं विणलेलें आहे ” असें स्वतःचें वर्णन एकटे बॅ. सावरकरच करूं शकतात. विजेप्रमाणें क्षणिक पण दिपविणारें तेज आणि विजेप्रमाणें धक्के देण्याचें सामर्थ्य–हे दोन्ही गुण त्यांच्या चरित्रांत बालपणापासून वृद्धपणापर्यंत ओतप्रोत भरलेले आहेत. त्यांच्या जीवनाचा परिणाम मराठी साहित्यावर व महाराष्ट्र समाजावर, किंबहुना भारतीय स्वातंत्र्य–संग्रामावरहि, झालेला आहे. “ सहस्रावधि तरुणांच्या आयुष्याची दिशा बदलून जावी इतका त्यांच्यावर माझ्या मतांचा, प्रयत्नांचा आणि सहवासाचा परिणाम झालेला आहे ” असा आत्मविश्वास सावरकरांनीं आत्मचरित्रांत व्यक्त केला आहे.

जसा सरस्वतीनें तसाच स्वातंत्र्य-लक्ष्मीनेंहि आपला वरदहस्त सावरकरांच्या मस्तकांवर ठेवलेला आढळतो. मातृभूमीच्या " उद्धरणिं व्यय " नसेल अशी ओळहि ते सहसा लिहीत नाहींत. केवळ आपल्या राष्ट्रमातेच्या उद्धारासाठीं आपली वाणी व लेखणी त्यांनीं अखंड शिणविली आहे. ' किती लिहावें आणि कसें लिहावें ?' याचें बंधनच जणुं त्यांच्या लेखणीला माहीत नाहीं. त्यांचें काव्य उज्ज्वल प्रतिभेनें तेजःपुंज बनलेलें आहे. नाटकें त्यांनीं लिहिलीं आहेत, कादंबऱ्या त्यांनीं रचल्या आहेत आणि निबंध तर त्यांच्या लेखणींतून शेंकडों उतरले आहेत. जसें लेखन तसेंच वक्तृत्व आणि जसें मराठी तसेंच इंग्रजी—चोहों दिशा उजळीत जाणारी त्यांची लेखणी आहे.

लेखनाच्या तीन आघाड्या

राजकीय विचार हा त्यांच्या लेखनाचा आत्माच. ' हिंदुत्व,' ' हिंदु-पदपादशाही ' अशा त्यांच्या ऐतिहासिक ग्रंथांतूनहि राजकारणाचाच सूर वहात आहे. त्याशिवाय खास राजकीय विषयावर लिहिलेले त्यांचे निबंधहि पुष्कळच आहेत. जेव्हां राजकारण लिहिण्यास ब्रिटिश सरकारनें बंदी केली तेव्हां सामाजिक क्षेत्रांत त्यांची लेखणी संचार करूं लागली. अस्पृश्यता-निवारण, जातिभेद-निर्मूलन इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार त्यांनीं आत्यंतिक बुद्धिवादानें केला. आणि तो इतक्या हिरीरीनें कीं, साक्षात् आगरकरांनींहि आनंदानें मान डोलवावी ! याशिवाय भाषा-विषयावरहि त्यांनीं अनेक निबंध लिहिले.त्यांना जसें आपल्या राष्ट्रावर परक्या देशाचें आक्रमण दुःसह वाटे, तसेंच स्वभाषेवरील अन्य भाषांची बळजोरीहि त्यांना नकोशी वाटे. त्यासाठीं त्यांनीं भाषाशुद्धीचें मोठेंच आंदोलन उठवून दिलें. त्यामुळें प्रा. माधवराव पटवर्धनांसारखे प्रारंभीं त्या आंदोलनाचे विरोधक असणारे विद्वानहि त्याचे पुरस्कर्ते बनले. सावरकरांच्या लेखणीचा प्रभावच आहे हा !

विविध कलांची देणगी

श्री. विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यांतील

भगूर या गांवीं ता. २८ मे १८८३ रोजीं झाला. याच वर्षीं युरोपमध्यें मुसोलिनीचा जन्म झाला. त्या हुकूमशहानें कांहीं काळ आपल्या सामर्थ्यानें युरोप हालविलें. इकडे हिंदुस्थानांत " प्रजासत्ताक राज्याचें स्वप्न " पहात पहात वासुदेव बळवंत फडके एडनमध्यें मृत्यु पावले ते याच वर्षीं. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय उद्धाराचीं अनेक बीजें रोवणारे ' माला 'कार चिपळूणकर यांना दिवंगत होऊन यावेळीं नुकतें एक वर्ष झालें होतें; त्यांच्या 'निबंधमालेचे' पडसाद अद्याप मराठी हृदयांत जोरानें उमटत होतें. सावरकरांनीं ' निबंधमाले'चीं पारायणें लहानपणींच कित्येक वेळां केलीं होतीं. मराठ्यांच्या बखरी अनेकवार वाचून ऐतिहासिक पुरुषांपासून त्यांनीं स्फूर्ती मिळविली. प्राचीन काव्याचा सुरस 'मेला' असलेलें ' नवनीत ' तर त्यांनीं बहुतेक तोंडपाठच केलें. वक्तृत्वकला त्यांच्या जिव्हेवर नर्तन करीत असे ! काव्य-शक्तीहि त्यांच्या ठायीं बालपणापासूनच अंकुरित झाली होती. त्याचें कारण स्वतः सावरकर सांगतात, " माझ्या वाडिलांच्या आणि मामांच्या उभय कुलीं आढळून येणाऱ्या उपजत कवित्व—शक्तीचे अंकुरच आम्हां बंधूंच्या कवितेंत पल्लवित, पुष्पित आणि फलित झाले असावेत. " दहाव्या वर्षीं त्यांनीं एक पोथी रचिली आणि बाराव्या वर्षीं त्यांचा स्वदेशाचा फटका ' जगद्धितेच्छु 'त प्रसिद्ध झाला. ' सर्व पेशव्यांत थोर पेशवे कोण व कां ?' हा निबंध सतरावे वर्षीं त्यांनीं लिहिला. 'करमणूक' पत्रानें लावलेल्या चढाओढींत तो सर्वश्रेष्ठ ठरून त्याला बक्षीसहि मिळालें. लहानपणापासून सावरकरांना हे नाद !

पंधराव्या वर्षीं—

वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, निबंध-स्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, वाचनाचा नाद, भाषणें करण्याचा नाद, कविता करण्याचा नाद, आणि मुख्य नाद स्वातंत्र्य—प्राप्तीचा. वयाच्या अवघ्या पंधराव्या वर्षीं, ऐन मध्य-रात्रीं, साखर-झोंप घेण्याऐवजीं, दुःखाचे अश्रु ढाळीत बसलेला विनायक ! रानडे आणि चाफेकर यांना फांशी दिल्याचें वृत्त सांगणारें वृत्तपत्र डोळ्यासमोर ठेवलेलें ! त्या हुतात्म्यांच्या गौरवाचा एक फटका व एक

नाटकहि विनायकानें रचलें. “ विनायकानें रचिले पवाडे । स्वदेश-सत्प्रेम तयांत गाढे । ” हें सेनापति बापटांनीं केलेलें वर्णन यथार्थ आहे.

आणि वयाच्या पंधराव्या वर्षींच ! समोर अष्टभुजा भवानीची मूर्ति आहे, नीरांजनाचा प्रकाश पडलेला आहे, रात्रींची गंभीर शांतता पसरलेली आहे, रोहिडेश्वरापुढें स्वराज्याची शपथ घेणाऱ्या बालशिवाजीची मूर्ति चित्तांत खेळत आहे, अशा वेळीं विनायकानें देवीच्या चरणावर हात ठेवून प्रतिज्ञा केली कीं, “देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु उभारून मी मारतां मारतां मरेतों झुंजेन. ”

स्फूर्तीचे गुरु

ज्या महाराष्ट्रांत पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथराज रचला आणि शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्याची शपथ घेतली, त्याच महाराष्ट्रांत सावरकरांनीं पारतंत्र्य नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली !! तेजस्वी जीवांना वयाचें बंधन कुठलें ? सिंहाचे छोटे छावेहि हत्तीच्यां गंडस्थळावर झेप घेतात. पंधरावे वर्षी सावरकरांनीं गणेश-उत्सवांत प्रकट व्याख्यान दिलें यांत विशेष काय आहे ? वक्तृत्त्व-स्पर्धेत पहिल्या क्रमांकाचें बक्षिस मिळविलें, यांत तरी विशेष काय आहे ? आणि याच सुमारास “ नाशिक-वैभव ” या पत्रांत अग्रलेख लिहिला यांत तरी विशेष काय आहे ? समुद्र उल्लंघिणाऱ्यानें तळीं व सरोवरें ओलांडण्यासारखेंच हें ! वक्तृत्व-स्पर्धेत सावरकरांना बक्षिस काय मिळालें ? तर प्रा. शिवरामपंत परांजपे यांचें ‘ काळ ’ पत्र. त्यांतील काव्य-स्फूर्ति व स्वातंत्र्य-भक्ति पाहून सावरकरांचें त्याच द्रव्यानें घडविलेलें हृदय उचंबळूं लागलें. सावरकर हें मान्य करतात कीं. “ जर मला माझ्या क्रांतिकारक जीवनाच्या स्फूर्तीचें गुरुपद कोणास तरी देणेंच पडेल, तर तें मी ‘ काळा ’सच देऊं शकेन.” ता. १ जानेवारी १९०० रोजीं त्यांनीं ‘ मित्र—मेळा ’ काढला. त्यामार्फत शिवाजी-उत्सव व गणेशोत्सव हे कार्यक्रम प्रकटपणें करीत; पण बंदुक—तलवारींचें शिक्षण गुप्तपणें घेत.

विदेशीची होळी

अशा साहित्याच्या व राजकारणाच्या चळवळी करीत असतांनाच सावरकरांवर कांहीं कौटुंबिक आपत्ति कोसळल्या. प्लेगनें तर कहरच केला. वडील, चुलते व दोन्ही भाऊ—या सर्वांना या ‘ गांठ्या तापानें ’ गांठलें. त्यांपैकीं वडील १८९९ मध्यें प्लेगनें निधन पावले. आई महा-मारीनें १८९२ सालींच मृत्यु पावली होती. चुलतेहि प्लेगनेंच गिळले. बाबा (गणेश) व बाळ (नारायण) हे दोघे भाऊ मात्र वाचले. अशा धाम-धुमींतहि सावरकर १९०१ सालीं मॅट्रिक झाले. त्याच वर्षी त्यांचा विवाह झाला. १९०२ ते १९०५ हीं चार वर्षे त्यांनीं पुणें येथें फर्ग्युसन कॉलेज-मध्यें काढलीं. पण त्यांचें सारें लक्ष असे कॉलेजबाहेरील लो. टिळक व प्रो. परांजपे यांच्या भाषणाकडे व चळवळींकडे. त्यावेळीं बंगालची फाळणी सरकारनें केल्यामुळें साऱ्या राष्ट्रांत क्रोधाची आग पेटली होती. तिची खूण म्हणून पुणें येथें लकडी—पुलाच्या (आतां संभाजी—पुलाच्या) खालीं विदेशी कपड्यांची प्रचंड होळी करण्यांत आली. तिचा पुढाकार घेतला होता सावरकरांनीं. अध्यक्ष होते लो. टिळक व वक्ते होते स्वातंत्र्य-कवि प्रो. परांजपे !

सशस्त्र क्रांतीची तयारी

१९०५ च्या डिसेंबरांत सावरकर बी. ए. झाले व १९०६ च्या जूनमध्यें ते इंग्लंडला रवाना झाले. त्यासाठीं त्यांच्या सासऱ्यानें त्यांना द्रव्य-साहाय्य केलें. शिवाय शामजी कृष्णवर्मा यांचीहि मदत होती. शामजींकडे सावरकरांना शिफारस-पत्र दिलें लो. टिळकांनीं. इंग्लंडमध्यें ‘ अभिनव-भारत ’ या नांवाची संस्था सावरकरांनीं स्थापन केली. तेथून हिंदुस्थानांत पिस्तुलें पाठविण्याचा उपक्रम सुरू झाला. १९०९ सालीं, जुलै महिन्यांत इंग्लंडांत मदनलाल धिंग्रा यांनीं कर्झन वायलीचा खून केला आणि त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत नाशिक येथें अनंत कान्हेरे यांनीं जॅकसनला ठार केलें. याचा एक परिणाम म्हणजे ता. १३ मार्च १९१० रोजीं सावरकरांना इंग्लंडांत अटक झाली. तेथून त्यांना ता. १ जुलै रोजीं

हिंदुस्थानला आगबोटींतून चौकशीसाठीं पाठविण्यांत आलें. आपल्यापुढें मृत्यु उभा आहे हें सावरकरांना दिसलें. आपल्या यौवनाची राख होणार, संसाराचा उन्हाळा होणार आणि आपली राजकीय कार्यें होरपळून निघणार असें त्यांना वाटलें. चोहोबाजूंनीं अंधार दाटला-" शतसूर्य-मालिकांच्या दीपावलि विझाल्या ! " त्यांच्या साऱ्या आशांची अमावस्या झाली !

समुद्रांत उडी !

अशा वेळीं निर्वाणीचें धैर्य सावरकरांच्या हृदयांत स्फुरलें त्यांना घेऊन जाणारी आगबोट फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर मार्सेलिस बदरांत उभी होती. तेव्हां आग्ऱ्याहून सुटणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचें स्मरण करीत त्यांनीं त्या आगबोटींतून पळून जाण्याचें ठरविलें. ता. ८ जुलै रोजीं पहाटेच्या वेळीं एक फूट रुंदीच्या भोंकांतून त्यांनीं आपलें शरीर समुद्रांत झोंकून दिलें. कातडी सोलली गेली, तरी ते दीडशें फूट समुद्र पोहून गेले. शिपायांचा पाठलाग सुरू झाला. त्यांचीं पिस्तुलें उडूं लागलीं. किनाऱ्याला पाय लागतांच सावरकर तीनशें यार्ड तसेच धांवत पळत सुटले. पण फ्रेंच शिपायानें लांच खाल्ली, नागरिक स्वातंत्र्याची पायमल्ली केली, आणि आपल्या देशाचा कायदा मोडून सावरकरांना इंग्रज शिपायांच्या स्वाधीन केलें. शिपायांच्या कसलें ? यमदूतांच्याच ! कारण, ता. २३ जुलै १९१० रोजीं हिंदुस्थानांत परत आल्यावर सावरकरांना दोन जन्मठेपींची शिक्षा झाली. त्यावेळीं आपल्या मागील प्रयत्नांचा मृत समुद्र व पुढील नरक–यातनांचा काळा-समुद्र–दोन्ही त्यांच्या डोळ्यांना खवळलेले दिसत होते. तरी असामान्य धैर्यानें सावरकरांनीं शिक्षा ऐकल्यानंतर असे निर्भय उद्‌गार काढले,"तुमच्या कायद्याप्रमाणें कठोरांतील कठोर शिक्षा जी मला मिळेल, ती निमूटपणें स्वीकारण्यास मी सिद्ध आहें. कारण माझी श्रद्धा अशी आहे कीं, आमच्या प्रिय मातृभूमीला आमच्या त्यागानें व हालानेंच यशःसिद्धि प्राप्त होईल. हें यश त्वरित न मिळालें, तरी तें मिळणार हें मात्र निश्चित." लोकमान्य टिळकांनींहि असेच स्वाभिमानदर्शक उद्‌गार काढले नव्हते का ?

शिक्षा-सन्मानाचें अलौकिकत्व

दोन जन्मठेपींची शिक्षा ! ती भोगण्यासाठीं सावरकरांना अंदमानाला जाणाऱ्या बोटीवर—बोट कसली ? तिरडीच ती—ता. ४ जुलै १९११ रोजीं चढविण्यांत आलें ! ! तेथें मृत्युहूनहि भयंकर अशा आपत्ती भोगून, सुमारें तेरा वर्षांनीं, ता. ६ जानेवारी १९२४रोजीं त्यांना हिंदुस्थानांत आणण्यांत आलें. रत्नागिरी येथें सुमारें तेरा वर्षे स्थानबद्ध अवस्थेंत त्यांनीं काढल्या-नंतर ता. १० मे १९३७ रोजीं ते पूर्ण मुक्त झाले. या अवधींत त्यांनीं हिंदुसभेचें कार्य केलें. त्या सभेचे ते सतत पांच वर्षे अध्यक्ष होते. यानंतर त्यांच्यावर सन्मान व सत्कार यांची वृष्टि होत गेली. १९३८ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या ' मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. १९४३ सालीं ता. २८ मे रोजीं, त्यांच्या साठी—समारंभानिमित्त त्यांना एक लाख वीस हजार रुपयांची थैली पुणें येथें अर्पण करण्यांत आली.

१९४८च्या मेपासून १९४९च्या फेब्रुवारीपर्यंत गांधी–खून–खटल्यांत ते गुरफटले गेले. आपल्या बावन्नपानी जबानींत त्यांनीं जेव्हां गहिंवरलेल्या कंठानें, " माझी मातृभूमी स्वतंत्र झालेली पहाण्यास मी जिवंत आहें म्हणून मी स्वतःला धन्य समजतों." असे आनंदाचे उद्‌गार काढले, तेव्हां त्यांच्या—व इतरांच्याहि—डोळ्यांतून अश्रु ओघळले. न्यायमूर्तींनीं त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडून दिलें. १९५२ सालच्या मे महिन्याच्या दहा तारखेस पुणें येथें आणखी एक आनंदाचा समारंभ झाला. सावरकरांनीं लंडन येथें १९१० सालीं स्थापिलेल्या ' अभिनव भारत ' या क्रांतिकारक संस्थेचा 'सांगता—समारंभ' त्यावेळीं झाला. कारण त्या संस्थेचें उद्दिष्ट जें स्वातंत्र्य' तें भारताला आतां लाभलें आहे. त्याबद्दल सावरकरांनीं आपल्या भाषणांत निःशेष आनंद मुक्तकंठानें घोषविला आणि सर्व पंथांच्या स्वातंत्र्य—सेवकांचा गौरवहि उदार मनानें केला.

स्वाभिमानाची ज्वाला

" तर्कनिष्ठ विद्वत्ता आणि साहित्यप्रसव प्रतिभा यांचा आपल्या ठिकाणीं जो मधुर प्रीतिसंगम झाला आहे, त्यानें तर या सर्व गुणसंपदेला

अभिनव वैभव प्राप्त झालें आहे." असे गौरवाचे उद्गार सावरकरां-विषयीं काढले गेले. कोणाकडून? तर महाराष्ट्रांतील अनेकानेक साहित्य-संस्था, संपादक व साहित्यसेवक यांचेकडून. त्यांना त्यांच्या साठी-समारंभा-निमित्त दिलेल्या मानपत्रांत सावरकरांचें स्तुति-स्तोत्र अशा शब्दांनीं गाइलें आहे. गद्य असो वा पद्य असो — सावरकरांच्या सर्व साहित्यांतून देशाभि-मानाचें एकच रक्त वहात आहे. आपला देश, आपला धर्म, आपली भाषा—जें जें म्हणून आपलें तें तें चांगलें, या स्वाभिमानाची जी ज्योत विष्णुशास्त्र्यांनीं पेटविली, तिची प्रचंड व प्रखर बनलेली ज्वाला म्हणजे सावरकर! या स्वाभिमानाचीं दोन पथ्येंहि ते जाणतात. तीं पथ्यें म्हणजे आपल्या समाजांतील अस्पृश्यतादि दोष काढले पाहिजेत, आपले म्हणून ते जतन करून ठेवावयाचे नाहींत, असा विवेक त्यांच्या स्वाभिमानाच्या तळाशीं आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या स्वाभिमानाचें मस्तक इतकें उंच आहे कीं, त्यामुळें त्यांना जगांतील इतरांचा चांगुलपणाहि दिसूं शकतो, स्वदोषा-प्रमाणें परगुणांचे बाबतींतहि ते अंध नाहींत. देशाभिमानाच्याहि तटबंदी ओलांडून सर्व मानवतेचें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवण्याइतकी विशालता त्यांच्या विचारांत आहे.

विचाराची उदारता

ज्या इंग्रजांनीं त्यांना जन्मभर तापल्या तव्यावर उभें केलें आणि ज्यांना या देशांतून घालविण्यासाठीं सावरकरांनीं जन्मभर जिवाचें रान केलें, त्यांच्याविषयींसुद्धां सावरकर किती समतोल व उदार दृष्टि ठेवतात पहा. "इंग्लिशांचा इंग्लिश म्हणून आम्ही केव्हांहि द्वेष केला नाहीं— करूं दिला नाहीं. इंग्लंड हिंदुस्थानावर आततायी आक्रमण जोंवर करीत आहे, तोंवरच तें आमचें शत्रु. तो आततायीपणा सोडतांच ते आमचे मित्रच आहेत. कारण मनुष्यमात्र एक आहे—आपला बंधु आहे, इतकेंच नव्हे, तर इंग्लंडच्या न्याय्य स्वातंत्र्यास जर कोणी दुसरें आततायी राष्ट्र अन्यायी दंडेलीनें तुडवूं पाहील, तर आम्ही इंग्लंडच्या मुक्ततेस्तवहि असेंच झटूं, झुंजूं; ही आमची अनेक वेळां व्यक्तविलेली

प्रतिज्ञा असे. आमची खरी जाति मनुष्य. खरा धर्म माणुसकी, मानवधर्म' खरा देश पृथ्वी, खरा राजा ईश्वर, अशी आमची अत्युदात्त भावना आहे.'

मायभूमीचें प्रेम कां ?

" देशाच्या भौगोलिक सीमा हे देशप्रेमाचें केंद्र कधींच नसतें. " असा सिद्धांत सांगून सावरकर आपल्याला आपली मातृभू प्रिय कां आहे, याची मीमांसा करतांना म्हणतात, " हा हिमालय, ही गंगा, ही यमुना—यांच्या आश्रयानें माझ्या अभिमानाचें स्थान असलेली माझी संस्कृति जन्मली, नांदली व विकासली. मथुरेच्या वाळवंटाहून सुंदर वाळवंटें जगांत पुष्कळ असतील. परंतु मथुरेचेंच वाळवंट मला विशेष प्रिय कां ? तर येथें कृष्णाची बांसरी वाजली, म्हणून माझ्या पूर्वजांची स्मृति या वस्तूंशीं निगडित झाली आहे. माझें वेदवाङ्मय येथें जन्म घेतें झालें. माझे वाडवडिल येथें जन्मले व मेले. माझ्या ऋषिमुनींच्या पदरवानें ही भूमि पुनीत झाली आहे. माझ्या संस्कृतीचा भूत तसाच भविष्यकाळहि ह्या भूमीशीं निगडित झाला आहे. हेंच तिजसंबंधींच्या माझ्या प्रेमाचें कारण होय. तिचें वैशिष्ट्य माझ्या प्रेमाचें केंद्र आहे. "

स्वतंत्र भारतांतील पीक

भारतमातेच्या पुत्रास उद्देशून सावरकरांची तेजस्वी प्रतिभा किती आशावादी सूर काढीत आहे—आणि तेहि लंडनमध्यें १९०६ सालीं असतांना—तें पहा.

" परमेश्वरानें तुला भरतभूसारखी शेती दिली आहे. या विस्तीर्ण शेतीला गंगा, यमुना, गोदावरी, कावेरी, सिंधु व ब्रह्मपुत्रा हे अखंड कालवे देवानें तयार करून ठेवले आहेत. या दिव्य शेतींत या अखंड कालव्यांच्या पाण्यानें तुझ्या पूर्वजांनीं धान्यच नव्हे तर प्रत्यक्ष सोनेंही पिकविलें आहे......तूंच ही शेती करशील तर हींत सोनें पिकेल. ही देवाची शर्त तूं पाळलीस कीं, हिंदुस्थाना, पुढच्या हंगामांत तुझ्या या दिव्य शेतींत, पाऊस पडो किंवा न पडो—कोहिनूर पिकतील, मयूरासनें पिकतील, कालिदास पिकतील, शिवाजी पिकतील ! "

भारतीयांची संस्कृति

भारत–पुत्रांना आशायुक्त व अभिमानयुक्त करणारी ही वाणी जशी त्यांनीं काढली, तशीच त्या भारतपुत्रांना आपल्या जबाबदारीची जाणीव देण्यासाठीं सावरकर लिहितात, " उत्तम नदी ती कीं, जी अत्यंत गोड व विमल पाणी देते; उत्तम शेत तें कीं, जें धान्याच्या कणसांनीं सदैव आंदोलन घेत असतें व उत्तम वृक्ष तोच कीं, ज्याचीं फळें अत्यंत मधुर व रसाळ असतात; त्याचप्रमाणें उत्तम देश तो होय कीं, ज्याच्या पुत्रांचें अंगीं कांहीं तरी असामान्यता असते. देशभूमीची खरी चारुता तिच्या स्वतःच्या महत्त्वानें जितकी प्राप्त होते, तिच्या शतपट अधिक रीतीनें त्या देशभूमीच्या पुत्रांच्या कृतीवरून ठरत असते......सर्व जगाला अजून वंद्य असणाऱ्या कपिल महामुनींनीं जिला ' आई ' म्हणून वंदन करावें अशी भूमि या जगावर किंवा चद्र-मंगल–बुधादि ग्रहहो, तुमच्या तिकडे तरी एखादी आहे काय ? भास्कराचार्योंनीं, आर्यभट्टांनीं व वराहमिहिरांनीं भूगोलाचे, ज्योतिषशास्त्राचे व गणितशास्त्राचे शोध या भूमींतील अन्न-सेवनानें आलेल्या तीव्रतेनें लाविले. दशांशांचा शोध या भूमीचा आहे, गुरुत्वाकर्षणाचा शोध या भूमीचा आहे. भूमिति या भूमींत जन्माला आली...सप्तसुरांचा उदय या भूमीच्या कोमल कंठांतून झाला...जगताला व्याकरणशास्त्राची देणगी या भूमीनें दिली. "

कल्पनेची स्वर्गापर्यंत भरारी

भारतमातेच्या स्तुतिस्तोत्राची संधि आली कीं, सावरकरांच्या लेखणीला कशी पौर्णिमेची भरती येते ! केवळ कालिदासालाच शोभेल अशा उत्तुंग व विलासी कल्पनाशक्तीच्या साहाय्यानें सावरकर अशी एक कथा सांगतात कीं,—" सर्व जगतीतलावर पसरलेल्या हजारों भूभागांमध्यें आर्यभू-सारखी रमणीय भूमि दुसरी कोणती आहे, हें पहाण्यासाठीं हिमालय-पर्वत उठून उभा राहूं लागला. त्यानें आपलें डोकें सर्व विश्वांतील प्रदेश दिसतील इतकें उंच केलें. तरी त्याला इतकी रमणीयता अन्यत्र कोठेंच आढळेना ! भूलोकावर जिच्याइतकी रमणीयता नाहीं तिच्यासमान

स्वर्गलोकांत तरी कांहीं आहे कीं नाहीं म्हणून, जयानें उत्साह पावलेला तो हिमालय स्वर्गाचीं कपाटें उघडून आंत घुसला. परंतु, तेथें, हे आर्यभू, तुझ्याइतकी मनोरम वस्तु सांपडण्याऐवजीं कांहीं निराळाच प्रकार झाला ! हिमालयाचीं तीं हिमधवल सौधशिखरें पाहून इंद्राच्या अमरावतींतील अप्सरांची एकच त्रेधा उडाली ! त्या सर्वजणी हिमालयाच्या गळ्यांत मिठ्या मारूं लागल्या. अमरावतीचा त्याग करून तेव्हांपासून त्या हिमालयावर स्वच्छंदानें विहार करीत असतात. ”

भारतांतील पक्षी—एक नुसता मोर घेतला तरी सावरकरांचें कवि—मन आनंदानें किती बेभान होतें पहा—

“ मनुष्याच्या डोळ्यास प्रसादविण्यास्तव सौंदर्याचा नी सुरंगांचा जो महोत्सव तूं त्रिभुवनांत चालू केलास त्याची आरास तरी काय वर्णावी ? हें पारिजाताचें सुकोमल फूल, तें सोनचांफ्याचें सुवास—मत्त सुमन ! हा मोराचा पिसारा पहा, अहाहा ! एकेका पिसाची ती ठेवण, तें रंगकाम. ती जिवंत चमक, तें तरल नटवेंपण ! आद्य कलावन्त ! अशा अनेक सुंदर पिसांचा तो पिसारा पसरून तो तुझा मोर जों जों आनंदानें उन्मत्त होऊन नाचूं लागतो, तों तों देवा, तुझी ती ललित कलाकुसरी पाहून ‘ धन्य देवा, धन्य तुझी ! वारे वा ! ’ असें वारंवार उद्गारत माझें हृदयहि नाचूं लागतें ! आणि असा पिसारा मनुष्यासहि तूं कां दिला नाहींस म्हणून किंचित् रुसूंहि लागतें ! ” शेवटची विनोदाची किनार काव्य-कल्पनेला किती शोभून दिसते !

प्रतिभेला अनुभवाची जोड

अन्य साहित्यिक व सावरकर यांमध्यें एक मोठा फरक आहे. तो हा कीं, ते स्वत. धाडशी कृति-वीर असल्यामुळें निरनिराळ्या अद्भुत प्रसंगां-तून गेलेले आहेत व त्या त्या प्रसंगांचे रोमांचकारक अनुभव त्यांनीं साक्षात् घेतले आहेत. चोहोबाजूंनीं मृत्यूची काळीकुट्ट सांवली स्वतःला वेढीत असतांना एखाद्या लहानशा झरोक्यांतून आकाशांतील तेजःपुंज ताऱ्यांचें दर्शन झालें कीं, त्यांच्या प्रतिभेंतून ‘ सप्तर्षि ’ सारखी कविता जन्मास

येते. समुद्रानें तर त्यांना इंग्लंडपासून अंदमानपर्यंत सुखदुःखांचें कैक झोके दिले. त्यांचें जीवन-मरणच समुद्र-पृष्ठावरील लाटावर खेळत होतें. ज्यानें जन्मांत समुद्र पाहिला नाहीं, असा एखादा प्रतिभाशाली लेखक समुद्राचें यथातथ्य वर्णन करून ‘ रॉबिन्सन क्रूसो ’ सारखी अमर वाङ्मय–कृति निर्माण करूं शकतो. पण प्रत्यक्ष अनुभवाचा जिवंतपणा कांहीं निराळाच ! सावरकर समुद्राच्या स्वभावाविषयीं लिहितांना एके ठिकाणीं म्हणतात.

“ मनुष्यांचीं तारवें पाठीवर वाहून नेतां नेतां, सदय वाटाड्याचें सोंग घेऊन चाललेला वाटमाऱ्या जसा भर रानांत त्याच बायाबापड्या वाटसरूंवर उलटून त्यांचे गळे कापतो, तसा हा समुद्र अकस्मात् हजारों माणसांनीं भरलेलीं तीं तारवें नी त्या प्रचंड टिटानिका बोटी आपल्या पाठीवरून फेंकून आपल्या भयंकर जबड्यात ढकलतो–गट्कनी गिळून टाकतो ! एखादी राक्षसीण रागावली तर एकाद्या लेंकराची मानगुटी नदींत दाबून, त्याचा गुदमरून जीव जाइतों धरील ! एखादी हिंस्र सुसर फार तर दोनतीन सुरेख कुमारिकांना नदींत उतरून लाजत लाजत स्नान करीत असतां, त्यांचे काकडीसारखे कोवळे लुसलुशीत पाय दांतांत धरून हिसडून पटकन् गिळून टाकील, पण ही गंगामाय, ही जमनाजी, ही देवांची जार्डन, हा फादर थेम्स, हजारों कुमारींची, मुलांलेकरांची मान एका लाटेसरशीं, आपल्या पाण्यांत याचा अवश्य जीव गुदमरून ठार होइतों दाबील, नगरेंची नगरें त्यांचा पाय हिसडून गिळून टाकील.”

समुद्राच्या अजस्र सामर्थ्याचें दुसरेंहि एक वर्णन वाचा. “ हाच समुद्र पहा. केवढी ही अतर्क्य, अगम्य राक्षसी शक्ति ! त्याच्या अंगावर ही नाव निसरत गम्मत करीत चालली आहे. तो चालूं देतो म्हणून. जसा तो एकादा प्रचंड राक्षस एकाद्या घुंगुरुटाचें धाष्टर्य क्षणभर, आणि पटकन चापटी मारून, करून टाकतो त्यास होतें कीं नव्हतेसें ? तसें हें तुम्हां घुंगरुट मनुष्याचें धाष्टर्य. ही प्रचंड सामुद्रिक शक्ति खवळेल, तर एका लाटेच्या एका बिंदूच्या, एका तुषारावर ही तुझी नावच नव्हे तर हें खंडच्या खंड उचलून चुरून सुपारीसारखें झटकन् गिळून टाकील ! तर पत्ता लागूं

देणार नाहीं कीं, इकडे कोणी आशिया खंड होतें कीं नव्हते ! यःकश्चित् हा मनुष्य ! ”

तत्वज्ञानाची तुतारी

समुद्राकडे पहातां पहातां सावरकरांच्या अंतःकरणांतील ‘ कवि ’ जसा जागा होतो, तसाच येथें तत्त्वज्ञहि जागृत झाला आहे. फार काय, अंदमानांत पाशवी कष्ट करतांनाहि त्यांच्यांतील काव्याचें कूजन व तत्त्वज्ञानाची तुतारी सुरूच होती. तुरुंगांत प्रथमच या तरुण बॅरिस्टरला काथ्या कुटण्याचें बिकट काम देण्यांत आलें. तें करतां करतां त्यांचें मन म्हणतें, “ सकाळ झाली कीं संध्याकाळ, संध्याकाळ झाली कीं सकाळ, सगळी काथ्याकूट. आपण वनस्पति खात खात जगावयाचें, जगत जगत मरावयाचें, मरतांच त्या हाडा–मांसास वनस्पतींनीं खावयाचें, सगळी काथ्याकूट. तेजोमेघांची सूर्यमाला, सूर्यमालेची पृथ्वी, पृथ्वीची एखाद्या धूमकेतूशीं टक्कर उडाली कीं पुनः तेजोमेघ, सगळी काथ्याकूट ! तशीच, त्याचाच व त्याचाच अवश्य व अपरिहार्य भाग म्हणून हें वळलेलें चऱ्हाट उकलून कुटण्याची आमची काथ्याकूट. जर ती महान् काथ्याकूट महत्वाची असेल, जर तींत आयुष्य व्यर्थ जात नसेल, तर हीहि एक छोटीशी काथ्याकूट कर्तव्यच आहे. कारण त्या महान् काथ्याकुटीचा हाहि एक अपरिहार्य घटक आहे ! ! ”

आगरकरांचे वारस

तेरा वर्षें अंदमानांत बंदिवान म्हणून आणि तेरा वर्षें रत्नागिरींत स्थानबद्ध म्हणून सावरकरांनीं आपल्या आयुष्याचा माध्यान्ह काळ काढला. ते स्वतः स्थानबद्ध असतांना त्यांची लेखणीहि विषयबद्ध होती. राजकारणावर लिहिण्यास त्यांना सरकारनें बंदी केली होती. तेव्हां त्यांची लेखणी इतर क्षेत्रांत धांवूं लागली. सामाजिक, धार्मिक व साहित्यिक अशा कुरणांमागून कुरणांवर ती स्वच्छंदानें चरूं लागली. ते स्वतः ईश्वर न मानणारे, पोथीनिष्ठा न ठेवणारे, उघड्या बुद्धिवादानें चालणारे, विज्ञानांना प्रमाण समजणारे असे करोल सुधारक आहेत. त्यांचे कैक लेख आगरकरांचे

म्हणून सहज खपण्यासारखें आहेत. किंबहुना, आगरकरांपेक्षांहि अधिक तार्किकता, अधिक तिखटपणा व अधिक कोटीबाजपणा त्यांच्या कांहीं कांहीं निबंधांत आहे. काव्याची चमक व उपहासाची धार या बाबतींत तर सावरकरांचें स्थान आगरकरांपेक्षां उंचच आहे. आगरकरांनीं ' शनिदेवाची आरती ' लिहिली, तशीच 'कंदिल-स्तुति' सावरकरांनीं विनोदानें रचली आहे; ती अशी—

—" ओम जयजयाजी कंदिला
म्युनिसिपल यशोमंदिला
काळोखासुराच्या धुंदिला
  उतरवितां तूं तत्क्षणीं ॥ १ ॥

राकेल डबा ज्याचा पिता
आगपेटी धन्य माता
हे कंदिलदेवा समर्था
  दीपो ज्योति नमोस्तु ते ॥ २ ॥

हा कंदिलवाला नोकर
तुझिया डब्यांत राकेल
घाली थोडें, चोरी फार
  काळोख्याची रात्रीं नेमानें ॥ ३ ॥

यास्तव करी मी नवस
मावळतांची दिवस
मालवे न तूं परी प्रकाश
  घासलेटावांचोनी ॥ ४ ॥

पावसी जरी या नवसास
ब्राह्मण घालीन दहावीस
लागु दे निदानीं न ठोकरीस
  आम्हां तुझ्याची खांबाच्या ॥ ५ ॥

भौतिकवादाचा पुरस्कार

भौतिक साध्य भौतिक साधनांनींच प्राप्त व्हावयाचें, त्यासाठीं पारमार्थिक वा अदृष्ट उपाय योजून कांहींहि उपयोग नाहीं, हें तत्व आवेशानें व ठासठासून सावरकर सांगतात. आपल्या या सिद्धांताच्या पुष्टीसाठीं ते अशीं उलटसुलट उदाहरणें देतात, " अहो, ह्या भारतवर्षांत ज्या आम्हां हिंदूंनीं सकाळ-संध्याकाळ-मध्यान्हीं सूर्यासाटीं भक्तिभरानें अर्घ्यांची संतत धार युगायुगानें सारखी वाहत ठेवली आहे आणि सूर्यस्तुतीच्या गायत्रीचा अखंड घोष चालू ठेवला आहे; त्याच आम्हां हिंदूंच्या साम्राज्यावर आज शतकोंशतकें त्या सूर्यानें पाठ फिरविली आहे; आमच्या आशेच्या साम्राज्यावर तो मुळींच उगवत नाहीं ! पण कधींच मावळत नाहीं कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यांनीं त्याला युगांयुगांतुन एकदांहि अर्ध्य दिलेले नाहींत; गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्कारांवांचूनहि ज्यांचे स्नायु पोलादी, मणगटें वज्रमुष्टि, भर सूर्यग्रहणांत जेवणारे, सूर्यवंशाचे उच्छेदक, राहूचे नी केतूचे वेदबाह्य साथीदार; त्यांच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाहीं ! प्राचीन सूर्योपासक बाबिलोन-भिश्र-मिसर-सोडा. ते आज झालेले आहेत नामशेषच ! पण आजहि जीं दोनच राष्ट्रें सूर्योपासक आहेत, तीं पारस नी भारत; त्यांच्याच राष्ट्रावर आज राज्य आहे निराशेच्या एकछत्री काळ्याकभिन्न रात्रीचें ! व्रतविधीनें सूर्य प्रसादत नाहीं—व्रतविधी-त्यागानें सूर्य रागावत नाहीं. याचें याहून उत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण दुसरें काय असणार ! सूर्य सूर्याच्या सृष्टिनियमानें प्रवर्तती, निवर्तती; आमच्या व्रतवैकल्यानें नव्हे; स्वेच्छेनेंहि नव्हे ! तीच गोष्ट त्या शनीची, त्या संक्रांतीची, त्या ग्रहणांची, त्या मंगळाची. त्या साऱ्या भाकडकथांची, रस्त्याच्या प्रत्येक दगडाला शनिप्रीत्यर्थ शेंदूर फांसून तेल चोळलें युगायुगानें ! संक्रांत बसणार नेहमीं आमच्याच बोकांडीं; मंगळ आम्हांलाच काय तो अमंगळ; त्यांना जे दमडीचाहि धूप कधीं जाळीत नाहींत त्यांची उलट चंगळ ! "

यांतील वाक्यरचना किती लवचिक आहे, पहा. ज्यावर जोर द्यावयाचा त्या शब्दाला अग्रस्थान.

आग्रही प्रचार

धर्मश्रद्धेवर सावरकरांची तर्कशक्ति किती कडाडून हल्ला चढविते पहा. " गायीबैलासारखे पशु काय किंवा वडपिंपळासारखीं झाडें काय, तीं मनुष्यास अत्यंत उपयुक्त असतात, म्हणून त्यांच्याविषयीं आम्हांस प्रेम वाटावें, त्या प्रमाणांत किंचित् पूज्यताहि वाटो. त्यांचें पालन नी कौतुकहि करणें आमचें कर्तव्य, ह्या अर्थींच काय तो, तो आमचा धर्म ! पण त्याचाच उपसिद्धांतहि हाच नव्हे काय कीं, ज्या परिस्थितींत तो पशु वा तीं झाडें मनुष्यास उपद्रव देण्यास कारण होतात, तेव्हां ती पालनीय वा रक्षणीय रहात नाहींत. आणि जेव्हां त्यांच्या नाशानेंच मनुष्यजातीचें वा राष्ट्राचें हित साधणारें असतें तेव्हां त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार ! "

अस्पृश्यता तर सावरकरांना त्याज्यच वाटते, पण जातिभेदहि उच्छेदावयाची घाई त्यांना आहे. त्यासाठीं किती निकराचा प्रचार ते करतात पहा. अस्पृश्यता-निवारण ही एक न्याय्य आणि सोपी गोष्ट आहे हें वाचकांच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ते आग्रहानें लिहितात.—" केवळ शिवायचें ! कीं, जन्मजात जातिभेदाचा एक पाय खाड्दिशीं उखडला जाऊन तात्पुरतें तरी चार कोटि हिंदुबांधवांस माणुसकींत आणून सोडण्याचें महत्कृत्य त्याचें त्यानें पुरतें केलें म्हणून समजण्यास हरकत नाहीं; तरी रे हिंदुसंघटका, ऊठ आणि दुसरें कोणी काय हवें ते करो, तूं तुझ्यापुरतें या घटकेपासून हें व्रत धर कीं, जें बोट कुत्र्यामांजरास मी लावतों, तें बोट मी माझ्या 'अस्पृश्य' धर्मबंधूस, माणसास प्रत्यहीं लावल्यावांचून प्रत्यहीं अन्नग्रहण करणार नाहीं. म्हण 'शिवेन' ! " सावरकरांच्या लिहिण्यांत तडजोड नाहीं, मिळमिळीतपणा नाहीं, जर–तरची सावधानता नाहीं. 'झुंजेन व जिंकेन' हेंच त्यांचें जीवन–ब्रीद. त्याचेंच प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयांत पडलेलें.

भाषा–शुद्धीच्या मर्यादा

भाषाशुद्धीचा प्रचारहि सावरकरांनीं अशाच झंझावाती वेगानें केला

आहे. झंझावात म्हटला कीं, धूळधुरळा उडावयाचा आणि पाहणाराला सृष्टीचें सत्यस्वरूप कांहीं दिसावयाचें नाहीं. सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या तत्त्वाचेंहि सत्यदर्शन पुष्कळांस झालें नाहीं. आणि म्हणूनच पुष्कळ साहित्यिक विरोध करावयास उठले. पण सावरकरांनीं विवेक सांभाळून व तारतम्य चालवून आपल्या आंदोलनाला योग्य त्या मर्यादा प्रथमपासूनच घातलेल्या आहेत. त्या बरोबर ध्यानीं आल्यामुळेंच डॉ. माधवराव पटवर्धनांसारखे प्रांजल साहित्यक विरोधाचें शस्त्र खालीं ठेवून भाषाशुद्धीचें सारथ्य करूं लागलें. इंग्रज किंवा मुसलमान यांचा द्वेष आणि म्हणून त्यांच्या शब्दांचाहि द्वेष, ही भाषाशुद्धीची भूमिकाच नव्हे. परके व अनवश्यक तेवढेच शब्द आपल्या भाषेंतून काढून टाकावयाचे आणि त्यांच्या जागीं मराठींतील मूळचे शब्द वापरावयाचें हें त्यांच्या भाषाशुद्धीचें धोरण आहे. ओक, गुलाब, अशीं विशिष्ट वस्तूंचीं नांवें किंवा शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द परक्या भाषेंतून घेण्यास सावरकरांचा विरोध नाहीं. या आपल्या भूमिकेसंबंधीं सावरकर स्वच्छ लिहितात, " आम्ही भाषाशुद्धिवादी मंडळी इंग्लिश शब्दांना जें बहिष्कारतों तें ते केवळ परकी आहेत, म्हणूनच नव्हे ! तर ते परकी असून अनावश्यकहि आहेत म्हणून. त्यापेक्षां वा तितकेच अन्वर्थक असे आपले स्वकीय शब्द असतांना परकीय शब्द वापरूं नयेत, आपले तदर्थक शब्द मरूं देऊं नयेत, असें भाषाशुद्धीच म्हणणें. आमच्यांत नसलेली वा आमच्याहून चांगली असलेली अशी कोणतीहि हितकारक नि अवश्य गोष्ट—मग तो शब्द असो वा शस्त्रअस्त्र, आचार—वाक्प्रचार, ज्ञान-विज्ञान कांहीं का असेना—तें परदेशांत जेथें आढळेल तेथून आणून आत्मसात् करण्याची तर प्रतिज्ञाच आहे आमची. "

अंगणांतील खाण

मराठीचें भाग्य असें आहे कीं, नवे शब्द बनविण्यासाठीं सर्व साहाय्य करण्यास संस्कृत भाषा तिच्या पाठीशीं सदैव उभी आहे. आणि ती संस्कृतहि कशी? तर सावरकर सांगतात, " जिच्यापुढें ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषांनींहि आनतमस्तक व्हावें अशी आपली संस्कृत भाषा किती

संपन्न आहे ! तिला अव्हेरून इंग्रजी, फारसी इत्यादि दुसऱ्या परक्या भाषां-तून शब्द घेणें म्हणजे घरांतील सोन्याची वाटी फेकून चिनीमातीचे कप हातीं घेण्यासारखेंच नव्हे काय ? सूर्य, चंद्र यांना इंग्रजींत एकएकच शब्द; पण संस्कृतांत किती पर्याय आहेत ? आणि तेहि असे कीं, एकेक शब्द म्हणजे जणुं श्लोक, जणुं काव्यच ! अशी बहुमोल खाण अंगणांत असतांना परक्याच्या दारीं भीक कां मागतां ? ”

क्रियापदांची टांकसाळ

भाषाशुद्धीचा केवळ तात्त्विक प्रचार करूनच सावरकर थांबले नाहींत, तर ती कृतींत आणण्याचा प्रत्यक्ष आचारहि ते प्रथमपासून करीत आहेत. त्यामुळेंच हुतात्मा, निर्बंध, बोलपट, विश्वस्त, स्तंभ, टंकलेखन, परिच्छेद, झरणी, गणसंख्या, इच्छुक, उपस्थित, उत्तरदायित्व, प्रतिवृत्त, निवेदन, ध्वनिक्षेपक, नभोवाणी, अद्यावत् इत्यादि शब्द रूढ होऊन रुळलेसुद्धां. त्याचप्रमाणें आपल्या भाषेमध्यें अल्पाक्षरांनीं बहुत अर्थ प्रगटविण्याचें सामर्थ्य आणण्याचेंहि कंकण सावरकरांनीं आपल्या हातीं बांधलें आहे. इंग्रजी-प्रमाणें मराठींतहि नामापासून क्रियापदें करण्याची पद्धत जोरावावी आणि त्यायोगें मराठीचें क्रियापद–दारिद्र्य घालवावें असा सावरकरांचा कटाक्ष आहे. “ जें जें चांगलें तें तें परकीय असलें तरी ग्राह्यच होय. ” अशी आपली वृत्ति त्यांनीं व्यक्तविली आहे. स्वागतिलें, आंघोळणार, पवित्रावें, निर्मळावें, बहिष्कारणें, व्यक्तविणें, प्रगटविणें, इत्यादि क्रियापदें त्यांनीं उपयोगिलीं आहेत. उद्गारणें, उत्तरणें अशी क्रियापदें वापरण्याची प्रथा श्री. हरिभाऊ आपटे यांनीं सुरू केली होतीच, ती सावरकरांनीं दृढावली व रूढावली.

साहित्याचें ध्येय काय ?

साहित्याचेंच काय, पण एकूण जीविताचेंच ध्येय आपण काय मानतों, हें सावरकरांनीं एके ठिकाणीं स्पष्टपणें निवेदिलें आहे. ते म्हणतात, “ मनुष्यजातीचें अधिकांत अधिक हित ज्यायोगें साधतां येतें तेंच मनु-ष्याचें ऐहिक कर्तव्य होय. तात्कालिक कर्तव्यहि त्याच न्यायानें असें कीं,

प्राप्त परिस्थितींत त्या त्या कालीं मनुष्यजातीचें जें अधिकांत अधिक हित साधतां येईल तें तें साधावें. या दृष्टीनें साहित्याच्या परम वा तात्कालिक ध्येयाचीहि व्याख्या अशीच असणार, कीं मनुष्यजातीच्या अधिकांत अधिक हितास साधण्यासाठीं झटेल तेंच साहित्य श्रेष्ठ, तेंच सुप्रासंगिक. आनंद नि करमणूक हीं मानवहितास कांहीं प्रमाणांत हित-कारकच असल्यामुळें त्यांचाहि अंतर्भाव योग्य त्या प्रमाणांत वरील ध्येयांत होतोच. पण केवळ करमणूक हें कांहीं कर्तव्य नव्हे. घरांत आई मरणांतिक वेदनांनीं अंथरुणास खिळली असतां, जर एखादा बहकलेला कलावंत बंगल्यांत नायकिणीच्या नाचांत रमूं शकला, तर त्यास कलावंत म्हटलें तरी कुलदीपक कांहीं म्हणतां यावयाचें नाहीं !"

अभ्यासाच्या वाटा

(१) 'माझें जीवन विद्युत्तंतूंनीं विणलें आहे' असें विधान सावरकर करतात तें कां ?

(२) 'सावरकरांच्या लेखनाचा आत्मा म्हणजे राजकारण' या विधानाची स्पष्टता करा. आणखी इतर कोणते विषय त्यांच्या लेखनांत प्राधान्यें करून आढळतात ?

(३) सावरकरांचीं सामाजिक मतें बुद्धिवादी आहेत म्हणजे काय ? कोणत्या सामाजिक सुधारणा त्यांनीं पुरस्कारिल्या ?

(४) 'भाषाशुद्धि आणि सावरकर' या विषयावर एक लहानसा निबंध लिहा

(५) सावरकरांच्या क्रांतिवादाबद्दल तुम्हांला काय माहिती आहे ?

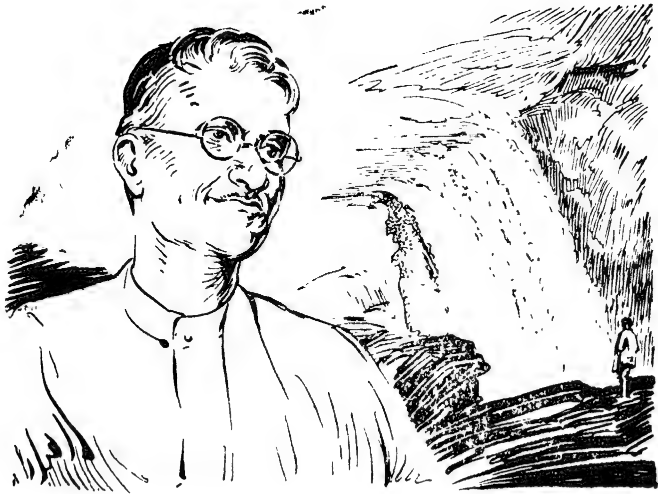
(६) सावरकरांनीं लिहिलेल्या कवितांपैकीं कांहीं कवितांची माहिती द्या.

(७) 'झुंजेन पण जिंकेन' या ब्रीदवाक्याचें स्पष्टीकरण करा.

अधिक अभ्यास—

माझी जन्मठेप—वि. दा. सावरकर

सावरकर-चरित्र--शि. ल. करंदीकर.

आचार्य कालेलकर : : : ४

आपल्या मायभूमीचें नखशिखांत दर्शन कितीजणांनीं घेतलें असेल? काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कराचीपासून रंगूनपर्यंत आपला देश कसा आहे, हें किती जणांनीं पाहिलें आहे?—आणि तेंहि विमानानें, आगगाडीनें किंवा मोटारगाडीनें नव्हे, तर पायीं हिंडून. आचार्य कालेलकर हें अशा दुर्मिळ भाग्यवंतांपैकीं एक आहेत. त्यांनीं सारा भारत खरोखर 'पादाक्रांत' केला आहे—पायीं चालून पालथा घातला आहे—आणि तोहि एकदां नव्हे, अनेकदां. त्यांच्या अखंड प्रवासाकडे पाहिलें म्हणजे चीनहून हिंदुस्थानास येणाऱ्या पूर्वीच्या जिज्ञासु बुद्ध भिक्षूचें स्मरण झाल्या-शिवाय रहात नाहीं.

अनेक भाषांचे पंडित

प्रवास—अखंड प्रवास—देशभर पायीं प्रवास—आणि तोहि कसा? तर डोळे, कान व मन उघडे ठेवून केलेला. कांहीं रसिक तरुण आग्र्याचा ताजमहाल—आणि फक्त ताजमहालच—पाहून परत येतात; तर कांहीं धार्मिक वृद्ध काशीची कावड रामेश्वराला डोळे मिटून पोचावितात, पण प्रवासांतील रस पदोपदीं चाखणारे कालेलकरांसारखे चोखंदळ विरळा! त्यांची जन्मभाषा मराठी, त्यांनीं प्रभुत्व गाजविलें गुजरातीवर आणि जन्मभर प्रचारिली हिंदी. याशिवाय इंग्रजी, संस्कृत, कानडी वगैरे भाषांचाहि अभ्यास त्यांनीं केलेला. त्यामुळें, कोणत्याहि राज्यांत, कोणत्याहि गांवीं गेले, तरी त्यांना परकें असें वाटतच नाहीं. या सर्व भाषांतील वाङ्मयाचा संस्कार त्यांच्या चित्तावर झालेला आहे. त्यांच्याइतका उदार सुसंस्कृतपणा फारच थोड्या विद्वानांमध्यें सांपडेल.

त्यांच्या विद्वत्तेला रसिकतेचीहि भरजरी किनार आहे. त्यांची वृत्ति अंतर्मुख व अध्यात्मवादी आहे. देशाभिमान हा तर त्वचेप्रमाणें त्यांच्या सर्व जीवनाला व्यापून राहिलेला आहे. रसिक वृत्ति, संस्कारित बुद्धि व आध्यात्मिक भावना—या अमोल साहित्यानिशीं कालेलकरांनीं देशभर संचार केलेला आहे. रसिकता हीच त्यांची दुर्बिण आणि मार्मिकपणा हाच त्यांचा कॅमेरा.

वर्णनाची किमया

त्यांच्यापूर्वीं कांहीं शिक्षक-प्राध्यापक-प्राचार्य यांनीं काश्मीरचे, हिमालयाचे प्रवास केलेले होते आणि प्रवासवर्णनेंहि लिहून, छापून प्रसिद्ध केलीं होतीं, नाहीं असें नाहीं; पण तीं बहुधा, शाळेंतील भूगोलाप्रमाणें किंवा आगगाडीच्या वेळापत्रकाप्रमाणें, रुक्ष तपशिलानें कळकटलेलीं होतीं. आपल्या प्रवासांतील हालअपेष्टांचें व अडीअडचणींचेंच वर्णन त्यांत जास्त. त्या त्या स्थानांचें किंवा सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन यथातथाच. कालेलकरांची किमया अशी कीं, त्यांनीं पुण्याची पर्वती वर्णावयास घेतली, तरी वाचकाला वाटावें, आपण मलयगिरीवरच चढलों आहों, आणि त्यांच्या

कलमांतून मुळामुठेचें शब्दचित्र निघालें, तर वाटावें कीं, आपण स्वर्गंगेच्या काठांनेंच चाललों आहोंत ! आणि तो सौंदर्यराशी हिमालयच त्यांनीं रंगवावयास घेतला असेल तर ? हातांतील पुस्तक खालीं ठेवावें आणि रेल्वेचें तिकीट काढून तडक हिमालयाची वाट धरावी, असेंच रसज्ञ वाचकांस वाटतें. ही जादू, ही करामत, ही किमया कालेलकरांच्या रसाळ व सुसंस्कृत लेखणींत आहे.

क्रांतिकारकांच्या जाळ्यांत

" काका कालेलकर " या प्रेमळ नांवांनेंच ते सर्वत्र ओळखले जातात. त्यांचें मूळचें नांव दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर असें आहे. त्यांचा जन्म सांवतवाडीजवळ बेळगुंदी गांवीं १८८५ सालीं झाला. वडिलांना जी सरकारी नोकरी होती, ती होती फिरतीची. त्यामुळें कालेलकरांना लहानपणापासूनच फिरावयास सांपडलें. प्रवासाचें बाळकडूच त्यांना मिळालें म्हणाना.

कालेलकरांचें कॉलेजचें शिक्षण पुण्यास झालें. फर्ग्युसन कॉलेजांत आचार्य कृपलानी, आचार्य कालेलकर इत्यादि आजची गांधीवादी मंडळी तेव्हां कॉलेजांतील विद्या एकत्र शिकत होती——आणि बॉम्बची विद्याहि शिकत होती. सशस्त्र क्रांति करून आपल्या देशाला स्वतंत्र करावें ही महत्वाकांक्षा कालेलकरांच्या अंतःकरणांत उसळ्या मारीत होती. वंग-भंग, सुरतेचा कँग्रेस-भंग, लालाजींची हद्दपारी, लोकमान्यांना काळेपाणी—इत्यादि एकाहून एक अधिक क्षोभकारक प्रसंगांचे धक्के कालेलकरांच्या तरुण हृदयाला बसत होते आणि ते त्यांना देशाभिमानाचे धडे नकळत देऊन जात होते.

शिक्षकाच्या खुर्चीवर

पदवीधर होतांच त्यांनीं टिळक-आगरकरांचा मार्ग अनुसरला आणि एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचा पेशा पत्करला. शाळेपेक्षां अधिक व्यापक प्रमाणावर शिक्षण देण्याची संधि त्यांना लवकरच मिळाली. मुंबई येथें त्यावेळीं ' राष्ट्रमत ' या नांवाचें राष्ट्रीय पक्षाचें एक दैनिक

चालू होतें. त्याच्या संपादक-मंडळांत कालेलकर काम करूं लागले. त्यानंतर त्यांना निमंत्रण आलें बडोद्याहून. तेथील गंगानाथ विद्यालयांत ते अध्यापकाचें काम करूं लागले. तें विद्यालय सरकारच्या दडपशाहीस बळी पडल्यानंतर कालेलकर प्रवासास मोकळे झाले. त्यांनीं दूरदूरचे प्रवास केले. त्यांची थोर विद्वत्ता जाणून ठिकठिकाणच्या सस्था-चालकांनीं त्यांना आपल्याला लाभ देण्याविषयीं विनंति केली. हरिद्वारचें ऋषि-कुल, डॉ. टागोरांचें शांतिनिकेतन इत्यादि कांहीं श्रेष्ठ शिक्षण-संस्थांत ज्ञानदानाचें कार्य त्यांनीं केलें—आणि तेथून त्यांनीं ज्ञान लुटलेंहि पुष्कळ.

गांधीजींचें गुरुत्वाकर्षण

याच सुमारास म. गांधी आफ्रिकेंतील आपला अभिनव असा सामुदायिक सत्त्याग्रहाचा प्रयोग यशस्वी करून हिंदुस्थानांत आले होते आणि अहमदाबादजवळ साबरमती आश्रमांत रहात होते. राष्ट्रांतील सर्व विधायक सेवकांचें तें एक केंद्र गांधीजी बनवीत होते. कोणत्याहि प्रांताचा, कोणत्याही जातीचा मनुष्य असो, त्याच्या अंगीं कांहीं विशेष गुण दिसला कीं, गांधीजी त्याला प्रेमानें पाचारीत, आस्थेनें जवळ करीत, किंबहुना एक आश्रमीयच बनवून टाकीत. या ' गुरुत्त्वाकर्षणानें ' काकासाहेब गांधीजींकडे ओढले गेले आणि साबरमती आश्रमांत त्यांनीं ठाण दिलें. गांधीजींनीं पुढें ' गुजरात विद्यापीठ ' काढलें, तर त्याची स्थापनेआधींपासूनची जबाबदारी त्यांनीं सोपविली कालेलकरांवरच.

प्रवासाची ओढ

वर्धा येथें राहून कालेलकर निरनिराळ्या कार्यांचीं चक्रें फिरवीत असतात. त्या संस्थांच्या कचेऱ्या ज्या ठिकाणीं आहेत, त्याला ' काका वाडी ' असें नांवच पडलें आहे. ' हिंदुस्थानी प्रचार सभेचें ' काकासाहेब हे प्राण आहेत. त्यांनीं राष्ट्रभाषेचा प्रचार देशभर मोठ्या प्रमाणावर केला. या प्रचाराच्या निमित्तानें तर त्यांना प्रवास घडलाच, पण त्याशिवाय त्यांनीं हौसेनेंहि पुष्कळ प्रवास केला, त्यांना समुद्राची ओढ विलक्षण.

" या, या " म्हणून समुद्राच्या लाटा आपणाला हांक मारीत आहेत असेंच त्यांना वाटतें. आणि हिमालयाचें आकर्षण ? ' सासरहून माहेरीं जाणाऱ्या मुलीसारखी आपली अवस्था हिमालयाकडे जातांना होते, ' असें तेच सांगतात. हिमालयाकडे जाणें म्हणजे स्वगृहींच जाणें—परमुलुखांत जाणें नव्हे असेंच तें मानतात. १९१२ सालीं त्यांनीं हिमालयांत दोन-तीन हजार मैलांचा पायीं प्रवास केला. तो संपविल्यानंतर सात वर्षांनीं त्यांनीं ' हिमालयांतील प्रवास ' हा आपला ग्रंथ लिहिला. देशांतील निर-निराळ्या नद्या पाहून सुचलेले त्यांचे विचार ' लोक-माता ' या पुस्तकांत पहावयास मिळतात. त्यांची मुशाफरी ब्रह्मदेशापर्यंतहि पोंचलेली आहे. दक्षिणेकडील ' जोग धबधब्याचें वर्णन ' म्हणजे तर एक गद्य-काव्यच आहे राष्ट्र-पुरुषाचें दर्शन स्वतः घेण्यांत व इतरांना वाङ्मयद्वारां घडविण्यांत कालेलकरांचें बहुतेक सारें आयुष्य कारणीं लागलें आहे.

स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या प्रत्यक्ष संग्रामापासून ते अलिप्त राहिले. तरीहि १९४२ सालीं त्यांना ब्रिटिश सरकारनें अटक केली होतीच. 'हिंडलग्याचा प्रसाद,' ' उत्तरेकडील भिंती ' इत्यादि त्यांची ग्रंथ-संपत्ति म्हणजे तुरुंगांतील साहित्य-संततिच होय. गुज्रातींत तर त्यांना ' पहिल्याश्रेणीचे ग्रंथकार ' म्हणून मान दिला जातो. ' जोडणी-कोश ' लिहून त्यांनीं गुजराती भाषेला व्यवस्थित स्वरूप दिलें. हिंदींतहि त्यांनीं कांहीं ग्रंथ लिहिलेले आहेत. ' सर्वोदय,' ' मंगल प्रभात,' इत्यादि हिंदी मासिकांचें लेखन-संपादनहि ते करतात.

राहवेना म्हणूनच लिहिलें

प्रवासाची ओढ जशी कालेलकरांना अनिवार आहे, तशीं प्रवास-वर्णनें लिहिण्याची कांहीं नाहीं. मग त्यांनीं इतकें लिहिलें, तें कां ? या प्रश्नाचें उत्तर ते देतात, " निसर्गाचें आकर्षण, इतिहासाचा ओढा आणि धर्म-भावनेंतील काव्य या संस्कार-त्रयीनें ज्याचें जीवन समृद्ध झालें आहे, त्याची वाणी मूळची मूक असली तरी यथाकाळीं वाचाळ होणारच. जें पोटांत सांठवलें असेल तें ओठांवाटे बाहेर पडल्यावाचून कसें राहील ?

अगदीं राहवेना, म्हणूनच भारतवर्षांतील पाहिलेल्या कित्येक नद्यांचें येथें स्मरणपूर्वक उपस्थान केलें आहे. ”

आपल्या प्रवासी जीवनाचा धांवता आढावा घेतांना आचार्य कालेलकर लिहितात, “ कृष्णेच्या कांठीं ज्याचें बाळपण गेलें, किशोर वयांत ज्यानें समुद्रकांठीं वाळूचे किल्ले बांधले, गंगा यमुनेच्या संगमस्थानीं ज्यानें स्वतःच्या आईबापांच्या अस्थींचें विसर्जन केलें, गंगोत्री, त्र्यंबकेश्वर आणि लोणावळा वगैरे ठिकाणीं ज्यानें पवित्र नद्यांचे उगम पाहिले, हिराबंदर, कोटीबंदर, अड्यार, कारवार वगैरे ठिकाणीं ज्यानें सागर-सरितांचा संगम न्याहाळला, त्याच्याजवळ नद्यांविषयीं सांगण्याजोगें थोडें थोडकें नसणार.”

कृष्णेचें माहात्म्य

कृष्णेच्या पाण्यांत महाराष्ट्राचें माहात्म्य मिसळलेलें आहे, हें सांगण्यासाठीं कालेलकर म्हणतात, “कृष्णा ही महाराष्ट्राची आराध्य देवता. तिचें थेंबभर-सुद्धां पाणी पोटांत गेल्यास आपण पावन होऊं ! ज्याच्या पोटांत कृष्णेचा एक बिंदु गेला आहे तो महाराष्ट्रीयपणा कधीं विसरणार नाहीं. श्रीसमर्थ व शिवाजीमहाराज, शाहू व बाजीराव, घोरपडे व पटवर्धन, नाना फडणीस व रामशास्त्री—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्राचें साधुत्व व वीरत्व, महाराष्ट्राची न्यायनिष्ठा व मुत्सद्दीपणा, धर्म व सदाचार, देशसेवा व विद्यासेवा, स्वतंत्रता व उदारता हीं सर्वच कृष्णेच्या वात्सल्यांत वाढलीं आहेत. देहू व आळंदी येथील इंद्रायणीचें पाणी कृष्णेलाच मिळतें. पंढरपूरची चंद्रभागासुद्धां भीमा होऊन कृष्णेंतच विलीन होते. “ गंगास्नान आणि तुंगापान ” या म्हणींत जिचा गौरव व्यक्त झाला आहे ती तुंगभद्रा कर्नाटकाच्या प्राचीन वैभवाच्या स्मरणासहित कृष्णेंतच मिसळून जाते. खरें सांगावयाचे म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगण (आंध्र) या तीन देशांचें ऐक्य साधण्यासाठींच कृष्णा वाहत आहे. या तीनहि प्रांतांनीं कृष्णेचें दुग्धपान केलें आहे. कृष्णेंत प्रांतीयता नाहींच ! ”

गोदा-गौरव

कृष्णेप्रमाणेंच गोदावरीचाहि महिमा आहे. तो गातांना कालेलकर

म्हणतात, " कृष्णा व गोदावरी या दोन नद्यांनीं दोन महाप्रजांना पोसलें आहे. महाराष्ट्राचें स्वराज्य व आंध्राचें साम्राज्य या दोन नद्यांमुळेंच भरभराटलें असें म्हटल्यास त्यांत तिळमात्र अतिशयोक्ति होणार नाहीं. साम्राज्यें उभारलीं गेलीं आणि भंगलीं; महाप्रजा उन्नतीस चढल्या आणि पडल्या; पण या ऐतिहासिक भूमींत या दोन नद्या भूतकालाच्या गौरवशाली इतिहासाच्या जशा साक्षी आहेत, तशाच त्या भविष्यकालीन महान् आशांच्याहि प्रेरक आहेत." गोदावरीच्या कांठावरून हिंडतांना, 'सहनवीर' रामचंद्राची ती उदात्त मूर्ति आचार्यांना दिसते, तशीच दुःखमूर्ति सीतेची मंदमंद पावलें टाकीत जाणारी त्यागमय आकृतिहि नजरेस पडते. रामराज्याचें स्मरण होऊन त्यांना त्यांच्याभोंवतालचें ब्रिटिशांचें अधिराज्य आठवतें व भावनेच्या आवेगांत देशभक्ति उचंबळून येऊन, ते गोदा-मातेला हाक मारून म्हणतात, " माते गोदावरि ! ज्याप्रमाणें तुझ्या तीरावर श्रीरामचंद्रांनीं दुष्ट रावणाचा नाश करण्याचा संकल्प केला, तसा संकल्प कधींपासून मी मनांत वागवीत आहें. तुझी कृपा असेल तर हृदयांतून, व देशांतून रावणाचें राज्य नाहींसें होईल, रामराज्याची स्थापना झालेली दिसेल आणि फिरून तुझ्या दर्शनाला येईन. " लेखकाची महत्वाकांक्षा, आध्यात्मिक वृत्ति व राष्ट्रभक्तीची भावना या सर्व गुणांची ओळख या दोन वाक्यांवरूनहि होत नाहीं काय?

यमुनेचीं रूपें

कृष्णा-गोदावरी या महाराष्ट्रांतील नद्या, त्यांच्या मानानें गंगा-यमुना या नद्या किती मोठ्या व त्यांच्या काठावर नांदलेली संस्कृति किती प्राचीन ! पर्वतराज हिमालयाच्या या दोन राजकन्या. त्यांचें स्वरूप, त्यांचें वैभव, त्यांचें चरित्र सारेंच कांहीं निराळें. यमुनेचें नुसतें उगम-स्थल कसें आहे हें सांगतांना कालेलकर लिहितात, " हिमालय म्हणजे भव्यतेचें भांडार ! सर्वत्र भव्यपणाचें प्रदर्शन करून भव्यतेची भव्यता कमी करणें हाच जणूं त्याचा व्यवसाय आहे. तरीसुद्धां अशा हिमालयांतहि एक स्थळ असें आहे कीं, ज्याची उर्जस्विता हिमालयांत वास करणाऱ्यांच्यासुद्धां डोळ्यांत

भरते. तें स्थळ म्हणजे यमराजाच्या भगिनीचें उगमस्थान होय. उंचीवरून बर्फ वितळून मोठा धबधबा खालीं पडत आहे; आसमंतात् गगनचुंबी नव्हे, तर गगनभेदी जरठ महावृक्ष आडवे पडून कुजत आहेत; उत्तुंग पहाड यमदूतांप्रमाणें रक्षण करण्यास उभे आहेत; घटकेंत पाणी थिजून त्याचें बर्फ होत आहे आणि घटकेंत बर्फ वितळून बर्फाइतकेंच थंड पाणी होत आहे; अशा ठिकाणीं भुईंतून विलक्षण रीतीनें उकळणारें पाणी उसळून वर येतें. "

निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या रूपांत आपल्याला भेटलेल्या यमुनेला उद्देशून आचार्य म्हणतात,

" हं, हीच ती काळी कालिंदी; जिच्या पाण्यांत मी प्रयाग येथें स्नान केलें होतें, जिचीं कासवें वृंदावनांत वानरांबरोबर लढतांना मी पाहिलीं होतीं, जिच्या आरशांत ताजमहालाचें प्रतिबिंब पाहून मी आश्चर्यचकित झालों होतों, आणि जिच्या नांवाशीं कालियामर्दनांतील चित्रें मी लहानपणापासून जोडलीं होतीं. दुहेरी हाडाची, मजबूत बांध्याची सोळा सतरा वर्षांची सुंदरबाला यौवनाच्या जाणिवेच्या अभावीं धांवत उड्या मारीत असावी आणि सांखळ्याघुंगरांच्या नादाच्या मस्तींत साऱ्या जगाला विसरून जात असावी, अशी ती तेथें दिसते. "

गंगामाईचा प्रपंच

यमुना कांळीं तर गंगा गोरी. गंगेचा तो धवल व विशाल प्रवाह पाहतांना कालेलकरांना वाटतें, " हरिद्वार हें खरोखर गंगाद्वार आहे. भागीरथीगंगा गंगोत्रीमधून निघाली, तेथून महादेवाच्या जटेंत म्हणजेच हिमालयाच्या जंगलांत ती सांपडली. अनेक डोंगरांमधून किंवा टेकड्यांमधून कसाबसा रस्ता काढून ती पुढें सरकतें. तिकीट घ्यायच्या निरुंद वाटेंतून लोक पसार होतात त्यावेळीं जशी गर्दी आणि अडचण होते, तशीच अडचण पहाडांत गंगेला होते. एकादी जंगी मिरवणूक अरुंद गल्लींतून मोठ्या मैदानावर येते आणि मग जसे लोक मोकळेपणानें ' हुश्श ' करीत अनेक दिशांनीं विखुरतात, तीच दशा हरिद्वाराजवळ श्रीगंगाजीची

झाली आहे. गोठ्यांतून सुटलेलीं वासरें स्वतंत्रतेचा अनुभव घेण्याकरितां जशीं इकडे तिकडे धांवतात, तशी हरिद्वारहून गंगानदी अनेक प्रवाहांनीं धांवते; आणि प्रत्येक प्रवाहाचा उल्हाससुद्धां बालवृत्तीच दाखवितो. नील-धारा कांहींशी गंभीर आहे खरी; पण लहान मुलें आजोबाची पगडी घालून हातांत काठी घेऊन मोठ्या गंभीरपणानें चालतात, तशीच ही कृत्रिम गंभीरता आहे. "

नद्यांचीं मुलें

नदीच्या प्रवाहांत जे भोवरे गिरगिरतांना दिसतात, त्याकडे पाहून कालेलकर उद्गारतात, " लहानमोठ्या नावा म्हणजे नदीचीं मुलें. आईचा स्वभाव ओळखून घेतल्यानंतर तिच्या मांडीवर वाटेल तशीं तीं नाचलीं तरी त्यांना कोण अडवणार ? पण मुलांची उपमा त्या नांवाना देण्यापेक्षां प्रवाहांत ठिकठिकाणीं फिरणाऱ्या भोंवऱ्यांना देणें अधिक योग्य होईल. ते घटकेंत दिसत, प्रचंड तुफान करण्याचा आविर्भाव करीत आणि लगेच दुसऱ्या क्षणीं हसूं लागत; ते वाटेल तेथून येत आणि वाटेल तिकडे जात."

अशा एक ना दोन—छपन्न नद्यांचे लहानमोठे प्रवाह, त्यांचे रुंद—अरुंद कांठ, त्यांच्या कांठावरील वनश्री आणि त्यांच्या सान्निध्यांत घडलेला हजारों वर्षांचा इतिहास कालेलकरांना ' लोकमाता ' दिसतांच आठवतो. तो त्यांनीं वेचक शब्दांनीं उभा केला आहे.

सागराची शोभा

अशा सरितांचा पति जो सागर त्याच्या अखंड तांडवानें कालेलकर मुग्ध होतात. कन्याकुमारी येथें तर तीन सागर एकत्र आलेले ! अपूर्व शोभा ! नुसती भरती—ओहोटी पाहून कालेलकर म्हणतात, " समुद्राचें दर्शन झालें तर भरती-ओहोटीरूपी त्याचा श्वासोच्छ्वास आपलें लक्ष वेधून घेतल्याखेरीज रहात नाहीं. आपल्या श्वासानें जर आपलें रक्त शुद्ध होतें, तर समुद्राच्या या भरती-ओहोटीनें कशाची बरें शुद्धि होत असेल, अशा तऱ्हेचे कल्पनातरंग उठल्यावांचून कसे राहतील ? आणि समुद्रावरचे पतंग (शिडाचीं जहाजें) जेव्हां लाटांवर डोलूं लागतात, तेव्हां आतां या लाटां-

तून फुलें फुलतील अशी उत्कंठा वाटूं लागते. समुद्रांत जसे लाटामुळें पाण्याचें हृदय वरखालीं होतें, तसें दृश्य शस्य-श्यामला धरित्रीवरहि केव्हां केव्हां दिसतें. ”

भूवरील स्वर्ग

आणि या नद्यांचा पिता, सर्व पर्वतांचा राजा, अखिल पृथ्वीचा मान-दंड असा हिमालय दृष्टीस पडतांच आचार्यांचें भानच हरपतें. काश्मीर-मधील एका तलावाचें वर्णन करतांना ते म्हणतात.

“ पृथ्वीवर जर कोठें स्वर्ग असेल तर तो येथेंच आहे, येथेंच आहे, येथेंच आहे,” असें सम्राट जहांगिरानें झेलम नदीचा उगम पाहून म्हटलें. त्याचे हे उद्गार येथील अष्टकोनी तलावाच्या एका बाजूस कोरून ठेवले आहेत. खरोखर हें स्थळ भूस्वर्ग या पदवीस शोभेल असेंच आहे. नसां-नसांतुन व रोमरोमांतून चेतना उत्पन्न करणारा शीतल मधुर वारा जेथें वाहतो, जेथें वनश्री आपल्या यौवनाचा पुरेपूर उन्माद प्रकट करते, जेथें पर्वत आपल्या सौंदर्यानें हा खरोखरच पर्वत आहे कीं रंगभूमीवरील पडदा आहे अशी शंका मनांत उत्पन्न करतो, आणि जेथील शांति चैतन्यानें गजबजलेली असते, अशा ठिकाणीं झेलम नदीचा उगम झाला आहे. तिचें वेदकालीन नांव ‘ वितस्ता.’ जहांगीर बादशहानें या उगमाच्या स्थळीं एक सुंदर अष्टकोनी तलाव बांधला आहे. आंतील पाणी—पाणी म्हणजे नीलमण्यांचा रस !—पाहिल्याबरोबर वाटतें कीं, येथें कोणी निळीनें रंगविलेलें कपडे धुतले असावेत. इतकें स्वच्छ, गोड पाणी दुसरीकडे कोठें मिळणार ? ”

पर्वतांचा राजा

हिमालयाच्या पायाचें नख शोभणाऱ्या एका स्थळाचें हें वर्णन ! मग साक्षात् हिमालय—त्याचीं तीं एकाहून एक अधिक उत्तुंग रुपेरी शिखरें ! तीं दृष्टीस पडतांच आचार्यांची संस्कारित बुद्धि बोलूं लागते, “ हिमालय—आर्यांचें हें आद्यस्थान, तपस्व्यांची ही तपोभूमि—हा पुरुषार्थी लोकांना

चिंतन करण्याचें एकांतस्थान, थकल्याभागलेल्यांचा विसावा, निराश झालेल्यांचें सांत्वन, धर्माचें माहेर, मुमुर्षु जनांची अंतिम दिशा, साधकांचें आजोळ, महादेवाचें धाम आणि अवधूताची पथारी आहे. माणसांनाच काय, पशुपक्षांनासुद्धां हिमालयाचा केवढा तरी आधार आहे. सागराला मिळणाऱ्या अनेक नद्यांचा तो पिता आहे, त्याच सागरांतून उद्भवलेल्या ढगांचें तो तीर्थस्थान आहे. कविकुलगुरूंनीं या ' देवतात्मा नगाधिराजा 'ला पृथ्वीचा मानदंड म्हटलें आहे, तें अनेक अर्थांनीं यथार्थ आहे. हिमालय हा भूलोकींचा स्वर्ग व यक्षकिन्नरांचें वसतिस्थान आहे. जगतांतील सर्व दुःखांना सामावून घेईल इतका तो थंड आहे; कुबेरालाहि आश्रय देण्याइतका तो धनाढ्य आहे, आणि मोक्षाची शिडी बनवूं शकेल इतका तो उंच आहे."

अद्भुत दृश्यें

हिमालय म्हणजे अद्भुत दृश्यांचा सागर आहे. नाटकांत एक एक पडदा उलगडतांच नवा नवा देखावा दिसतो, तसा विस्मयकारक अनुभव कालेलकरांनीं घेतला आणि ' तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ' या वृत्तीनें ते अनुभव वर्णिले आहेत. ते म्हणतात, " वर पोंचतांच जें दृश्य दिसलें तें मी जन्मांत विसरणार नाहीं. वेदकालीन ऋषींची महासभा बसली असावी अशा रीतीनें असंख्य बर्फाच्छादित शिखरांची एक महापरिषद् अर्धवर्तुलाकार बसलेली होती ! नाहीं म्हटलें तरी पन्नास मैलांचें दृश्य येथून दिसत होतें आणि ज्या दिशेला पहावें तिकडे दूरवर पांढरीं पांढरीं शिखरें अनंततेचें सूचन करीत होतीं ! हें पांढरें बर्फ त्रिकालातीत असावें असें पसरलेलें होतें. बर्फ जसजसें शिळें होत जातें तसतशी त्याच्यावर हस्तिदंताच्या पिवळटपणाची प्रतिष्ठा येते, आणि त्यावर जेव्हां कुठें कुठें नवीन पांढरें कापरासारखें बर्फ पडतें, तेव्हां तें एकाद्या म्हातारीच्या मांडीवर मूल बसलें असावें, तशी शोभा देतें."

आतां धुक्याची गंमत पहा, " पहाडांत जेव्हां धुकें असते, तेव्हां पुष्कळ वेळां प्रवाश्याला जादूचीं दृश्यें दिसतात. दह्यासारखें जाड धुकें

पसरलें असलें म्हणजे मागेंपुढें एका हातापेक्षां जास्ती क्वचित्च कांहीं दिसतें. समोरासमोर माणसें पळत आलीं तर बरोबर टक्कर होईल! एवढ्यांतच जर ढग विखुरलें अ णि सूर्याचे किरण आपला प्रताप गाजवूं शकले तर तेंच धुकें तिथल्या तिथें वितळून जातें आणि मोठी विशाल सृष्टि एकदम प्रकट होते. आश्चर्यमग्न होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागावें तोंच मत्सरी ढग आकाशाचीं कवाडें बंद करून टाकतात; कीं लगेच आपण धुक्यांत मग्न होऊन जातों आणि मग कांहींच दिसत नाहीं. हें इंद्रजाल पहाण्यास कांहीं और मजा येते. ''

सृष्टि-सौंदर्याचें आकंठ पान करतां करतां त्याचा कैफ चढून कालेलकर म्हणतात, " जसजसा टक लावून हें सारें दृश्य मी पाहूं लागलों, तसतसा त्याचा उन्माद माझ्या मेंदूंत चढूं लागला आणि सगळें दृश्य जणुं टेकड्यांचा एक महासागर उसळत असावा तसें वाटायला लागलें. अशी एक जरी टेकडी आपल्या इकडल्या सपाट प्रदेशांत येऊन बसेल तर कवी आणि भाट अभिमानानें तिचें अखंड गायन करतील. पण येथें या टेकड्यांना विचारतो कोण? जशी हिंदुस्थानच्या संतांना गणती नाहीं, तशी हिमालयांतील टेकड्यांनाहि गणती नाहीं. ''

सृष्टीचें रौद्र स्वरूप

हें झालें उत्तरेकडचें वैभव. दक्षिणेकडेहि असेंच नैसर्गिक सौंदर्य ओसंडत आहे. गिरसप्पाचा धबधबा पाहण्यासाठीं कालेलकर गेले होते. त्याचे निरनिराळे भाग पाहतांना त्यांना नवनवा आनंद अनुभवास आला. ते म्हणतात, " राजा " धबधबा म्हैसूर सीमेकडून दुरून पाहिला होता, तेव्हां तो वेगळाच दिसत होता. येथें मात्र जणूं काय हत्तीच्या गंडस्थळावरच झोपलों आहोंत इतक्याजवळ आम्ही होतों. वरचें पाणी धबधब्याकडे अशा कांहीं वेगानें धावत होतें कीं, जणुं काय एकादा महान् लोकसमाज कळत न कळत, इच्छा असो नसो, प्रचंड क्रांतीकडे धावत आहे! "

आणखी एक धबधबा पाहतांना आचार्यांच्या चित्तांत कल्पनांचीं पांखरें उडूं लागलीं. ते विचारतात, " वीरभद्राचा प्रपात हत्तीच्या गंड-

स्थंळासारख्या एका विस्तृत शिलांखंडावर आपटल्याबरोबर त्यामधून आतष-बाजीच्या बाणासारखे फवारे उंच उंच उडत जातात ! हें शंकराचें तांडव-नृत्य कीं महाकवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नवनवोन्मेषशाली कल्पनाविलास ? की सूर्यबिंबाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सर्वसंहारकारी, पण कल्पनामय ज्वाला ? कीं भूमातेच्या वात्सल्याच्या स्तन्यधारांचे फवारे ? "

ढगावर ढग उगवले

धबधब्याचे शिरावर नाचणारे ढग पाहून कालेलकर म्हणतात,

" आणि ढग! ढग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रेकरू! आकाश बदलावयाचें नाहीं आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहींत.या दोघांच्या कात्रींत सांपडलेल्या सूर्याला क्षणोक्षणीं नवी भूमिका धारण करावी लागते. पृथ्वी-बहुरत्ना वसुंधरा—वाटेल तितकें वैभव दाखवो, तें कमीच आहे असें सिद्ध करण्यासाठींच या ढगांची नेहमीं धडपड चालू असते ! या ढगांशीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनांत येत असेल, तर तें हिमालयांतील बर्फाच्या ढिगांना; पण हिमालयाच्या पहाडापेक्षांहि मोठमोठे पहाड वाटेल त्या ठिकाणी उभे करून हे ढग हिमालयाचे, किंबहुना, पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! फरक इतकाच कीं, पहाडावर लहान-मोठे असंख्य वृक्ष उगवतात, तर ढगांवर ढगच उगवतात !"

सागराची हाक

कराची बंदरांतील एका बेटावर कालेलकर गेले असतांना तेथें भिंतीवर आपटणाऱ्या लाटांचें दृश्य त्यांना दिसलें. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात,

" एकेक लाट म्हणजे जणु एकेक उसळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा पाहून दुसऱ्या लाटांनीं तिचें कौतुक करायला हवें; पण तें सोडून त्या दोघी एक होतात व नवाच उच्चांक गांठतात. येवढेंच काय, पण आस-पासच्या लाटांनादेखील आपल्याइतकें उच्चत्वाला पोंचण्यासाठीं उत्ते-जित करीत राहतात. हें नृत्य एका क्षणाचीहि उसंत न घेता अव्याहत चालू असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत बसलें, तर त्यांत एक

तऱ्हेचा प्रचंड ताल असल्याचा प्रत्यय येतो. जणुं शिवतांडव स्तोत्राचें प्रमाणिका वृत्त आपली शक्तीच अजमावूं पाहत आहे!"

समुद्राची ओढ कालेलकरांना अनावर! तो जणूं त्यांच्याशीं बोलतो. त्याचे शब्द आचार्यांना ऐकूं येतात. कोणते ते शब्द? आचार्य सांगतात, "स्थानांतर करून करून अनेक दृष्टिकोणांतून आम्ही तें दृश्य पाहिलें. त्यामुळें लाटांच्या मनांत आमच्याविषयीं सद्भावना निर्माण झाली. त्या आम्हांला म्हणूं लागल्या, "या, या, इतक्या दुरून काय पाहतां? तुमच्याविषयीं आमच्या मनांत परकेपणा मुळींच नाहीं. असे जवळ या ना! हंसा, खेळा. क्षणभर मौज करा कीं! या क्षणांत आणि अनंत काळांत कांहींच फरक नाहीं. चला या."

लाटांचा शिष्टाचार कांहीं विचित्रच! निमंत्रण देतांना त्या हात धरणार नाहींत, तर पाय धुतील."

कल्पनारम्य वर्णन

भावनगर येथील गौरीशंकर तलावाचें दर्शन कालेलकरांनीं घेतलें आणि त्यांच्या कवि–मनाला वाटलें, "अगदीं शेवटच्या पायरीवर पाय ठेवला म्हणजे जणूं एकाएकी आकाशाचा पट चिरून एकादी अप्सराच आपल्यासमोर अवतीर्ण व्हावी तसें सरोवराचें पाणी स्मित करीत आपणांकडे पहात असल्याचें दृश्य दिसतें. सरोवराचें दर्शन घेण्यासाठीं आपण जरी एकटें गेलों तरी तेथें आपण एकटेंच रहाणार नाहीं. आकाशांतील मेघपंक्ति आणि उतावीळपणें धांवपळ करीत आलेली संध्यातारका आपल्याप्रमाणेंच सरोवराचें सौंदर्य निरखीत असलेली आपल्याला दिसेल."

अद्वैताचा आनंद

डेहराडूनजवळ 'सहस्रधारा' म्हणून एक स्थान आहे, तें पहावयास एकदां कालेलकर गेले. तेव्हां त्यांना काय दिसलें? कोणता अनुभव आला? "तोंच एकाएकीं सहस्रधाराचा धबधबा उसळत असलेला दिसला. उंचावरून स्वच्छ पाणी घट्ट झालेल्या मातीच्या भिंतीवरून खालीं कोसळतें

आणि निनाद करतें. एकलय, एकताल यांत तें मग्न असतें. आजूबाजूला कोणी आहे कीं नाहीं हें पहाण्याची काय गरज ? काय होत आहे त्याची त्याला काय पर्वा ? धब धब धब धब अव्याहत चालूच आहे. दगडांवरून पाणी खालीं आदळतें यांत तेवढें आश्चर्य वाटत नाहीं. परंतु येथें तर आपला हट्ट न सोडणाऱ्या मातीवरून पाणी कोसळतें. मी तर नुसता पहातच राहिलों. प्रपाताचा नशा इतक्या उन्मादानें चढतो हें जर दारुड्याला कळलें तर तो आपलें व्यसन टाकून अहर्निश येथेंच येऊन उभा राहील. क्षणभर मी हेंहि विसरलों कीं, आम्हांला परत जायचें आहे. एका क्षणासाठीं तरी कां होईना, जेव्हां आपण निसर्गाशीं तादात्म्य होतों तेव्हां खरोखर अद्वैतानंदाचा साक्षात्कार घडतो. आपणा स्वतःचें भान विसरल्यावर आनंदच शिल्लक राहणार !"

सृष्टीचें स्वरूप सूक्ष्मतेनें पहाण्यांत कालेलकर जितके दक्ष असतात, तितकेंच त्या स्वरूपाचें शब्दचित्र तपशिलानें काढण्यांत ते निष्णात आहेत. त्या वर्णनावर हृद्य कल्पनेचा व रम्य अलंकारांचा साज चढविण्याचीहि हौस त्यांना आहे आणि त्या दर्शनांतूनहि आध्यात्मिक तत्त्व शोधून काढण्याची शक्ति त्यांचे ठायीं आहे. ते कवि आहेत तसेच तत्त्वज्ञहि आहेत.

दोन शब्द-मूर्ति

कालेलकर नुसते रसिक नाहींत, ते गाढे पंडित आहेत. ज्या ज्या ठिकाणीं ते जातात, तेथील सारा इतिहास त्यांची जाणती बुद्धि उभा करते. श्रीमत् शंकराचार्य व भगवान् बुद्ध यांच्या शब्द-मूर्ति त्यांनीं कशा कोरल्या आहेत, पहा. " धर्मक्षेत्रांत शंकराचार्य हे समुद्रगुप्तासारखे किंवा नेपोलियनसारखे विजेते होते, राजा तोडरमल किंबा शिवाजीसारखे व्यवस्थापक होते, तुळशीदासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे आत्मविश्वासी होते, आणि ज्ञानेश्वरासारखे साहित्याचार्य होते. त्यांनीं सनातन हिंदु लोकांना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे अवशेष अजूनहि कायम आहेत. खरोखर शंकराचार्यांना 'हिंदु-धर्म-सम्राट्' म्हटलें पाहिजे."

बोधिवृक्षाकडे पहातांच आचार्यांचें मन प्राचीन काळाकडे धांवत जातें.

व म्हणतें, " त्या ठिकाणीं तो तरुण बसला नव्हता; भारतवर्षाची सनातन श्रद्धा बसली होती. तरुणांचा कुलगुरु, आस्तिकतेचा सागर, निर्भयतेची मूर्ति, अशा भगवान् नचिकेताचा तो अवतार होता. अक्षय्यस्थान मागणाऱ्या राजपुत्र ध्रुवाच्या परंपरेंतील तो होता; कारण त्याची निष्ठासुद्धां तितकीच ध्रुव होती. तरुणानें निर्धार केला होता कीं, याच आसनावर शरीर सुकून गेलें तरी बेहेत्तर; हाड, मांस, आणि कांतडें हवेंत मिसळून गेलें तरी हरकत नाहीं; पण जोपर्यंत या भवरोगाचें दुःख नाहींसें करणारें बहुकल्पदुर्लभ बोधि (ज्ञान) मिळणार नाहीं, तोंपर्यंत ही काया येथून हलणार नाहीं. "

अभ्यासाच्या वाटा

(१) कालेलकरांच्या जीवनांतील ठळक विशेष कोणता ?

(२) कालेलकरांच्या ठिकाणीं उदात्त सुसंस्कृतपणा निर्माण होण्याचीं कारणें कोणतीं ?

(३) कालेलकरांच्या जीवनाची थोडक्यांत माहिती लिहा.

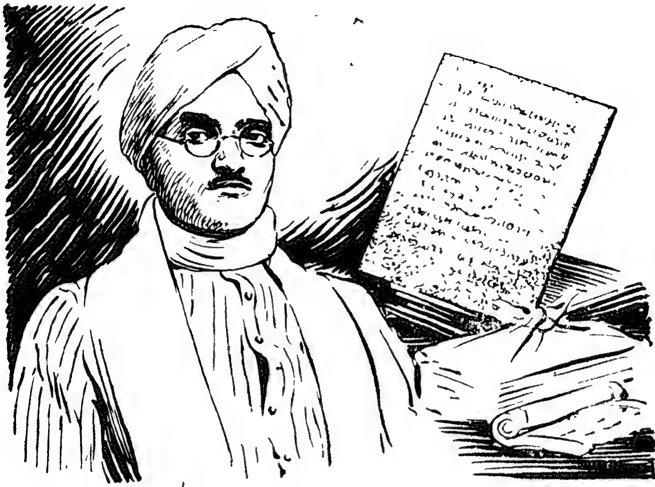
(४) कालेलकरांच्या पुस्तकांचीं नांवें द्या व प्रत्येकाबद्दल थोडक्यांत माहिती लिहा.

(५) " उत्कृष्ट प्रवास-वर्णनें कालेलकरांनींच करावीं ' या विधानाच्या पुष्टिदाखल कांहीं उदाहरणें लिहा.

(६) यमुनेचीं रूपें, भूवरील स्वर्ग, पर्वतराज, सृष्टीचें रौद्र स्वरूप, श्रीमत् शंकराचार्य आणि भगवान् बुद्ध यांसंबंधींचे कालेलकरांचे विचार शक्य तों त्यांच्याच शब्दांत लिहा.

अधिक अभ्यास—

स्मरण-यात्रा—काका कालेलकर.
लोक-माता—काका कालेलकर.
लाटांचें तांडव–काका कालेलकर.
हिमालयांतील प्रवास–काका कालेलकर.

म. म. पोतदार : : : ५

'दत्तो वामन' हें नांव कानावर पडतांच आपल्या डोळ्यापुढें ऐतिहासिक काळांतील एक जुनाट पुरुष उभा राहतो ना? तसेंच 'पोतदार' हें आडनांवहि. पोतें म्हणजे खजिना. जुन्या स्वराज्यांत खजीन्यावरील काम करणारे ते पोतदार. प्रा. दत्तो वामन पोतदार यांचें आजचें निवास-स्थानहि या ऐतिहासिक परंपरेला शोभेसें असेंच आहे. तो पेशव्यांचा शनिवारवाडा, त्याच्या डावे बाजूस, अमृतेश्वराला वळसा घालून, आपण जरा पुढें गेलों कीं, एक तिमजली पुराणा वाडा दृष्टीस पडतो. दाराशींच एक विशाल वटवृक्ष, कोणाहि श्रांतांना व पांथांना, विसांवा देण्यासाठीं उभा आहे. तसाच, मानसिक विसांवा—नुसता विसावाच नव्हे, तर उत्साह

व प्रेरणाहि—देणारा एक मानवी वटवृक्ष तिसऱ्या मजल्यावर बसलेला आहे. पहाटेपासून रात्रींपर्यंत तेथें लहानथोरांचा राबता चालू असतो. त्यांचीं कार्ये किती, व्याप किती, आणि मित्र–चहाते–शिष्य तरी किती ! सर्वांना मुक्तद्वार ! “ एक व्यक्ति म्हणजे एक संस्थाच. ” असें महत्त्व ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयांनीं कमाविलेलें आहे, त्यांपैकीं पोतदार हे एक आहेत. ‘तमाशा सुधारणा’ मंडळापासून ‘वैदिक संशोधन संस्था’ व ‘कऱ्हाडे संघा’पासून ‘युनेस्को’च्या शाखेपर्यंत शें–पाऊणशें संस्थांशीं त्यांचा जवळून-दुरून संबंध आलेला आहे. या सर्व संस्थांचें समान अधिष्ठान कोणतें ? तर लोक–कल्याण.

दुर्मिळ ग्रंथ–संग्रह

‘लोककल्याण’ हेंच त्या वाड्याचें नांवहि आहे. तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन खुद्द पोतदारांच्या खोलींत आपण प्रवेश केला, तर एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयांतच पाऊल ठेवल्यासारखें वाटतें.नानादेशींच्या,नानाकाळच्या लहानमोठ्या ऐतिहासिक वस्तु तेथें पडलेल्या दिसतात. आणि पाठीमागच्या खोल्यांत आपण डोकावलें, तर त्यांचा ग्रंथ-संग्रह खच्चून भरलेला दिसेल. जणुं विद्यारण्यच ! अरण्यांत मोठमोठे जुनेपुराणे वृक्ष एकमेकांवर रेललेले असतात आणि भरदुपारींहि पाऊलवाट सांपडणें कठीण जातें; तशी अवस्था पोतदारांच्या ग्रंथसंग्रहालयाची पूर्वीं होती. पण या ‘लोक-कल्याण’ वाड्यांत आल्यापासून त्या अरण्याला व्यवस्थित उपवनाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. जुन्या दुर्मिळ ग्रंथापासून ताज्या मासिकापर्यंत शक्य तेवढें मराठी वाङ्मय वर्गवारीनें व शिस्तीनें लावलेलें तेथें आढळतें. महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या ग्रंथालयांतून शोधशोधूनहि एखादें पुस्तक कोणास गवसलें नाहीं, तर तें दुर्मिळ पुस्तक त्याला पोतदारांच्या ग्रंथसंग्रहालयांत हटकून मिळतें. खुद्द ग्रंथकाराच्याहि घरीं नसेल तेंहि पुस्तक तेथें सांपडावयाचें. एखादा कवडीचुंबक लहानमोठीं नाणीं आस्थेनें व ममतेनें जपून ठेवतो ना ? तोच प्रकार पोतदारांचा मराठी साहित्याबाबत. मराठी साहित्य हीच त्यांची जिंदगी व तोच त्यांचा संसार !

स्वतंत्र भाषा-शैली

मराठीचा कडकडीत अभिमान, शिक्षण-प्रसाराची तीव्र तळमळ आणि इतिहास-संशोधनावर निःस्सीम निष्ठा, हे तीन गुण पोतदारांनीं जणुं काय 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून उचललेले दिसतात. जातिवंत मराठी भाषा म्हणजे काय, याचा नमुना आज कोणास पहावयाचा असेल, तर त्यानें पोतदारांचें चार मिनिटांचें भाषण ऐकलें किंवा चार ओळींचें लेखन वाचलें म्हणजे पुरें. स्वतंत्र शैलीच आहे त्यांची ! 'भाषेचें शुद्ध स्वरूप बायकांच्या बोलींत पहावयास सांपडतें' असें म्हणतात. पण त्या अनघड बोलींत ज्ञान नसतें, अनुभव नसतो, विचार नसतो आणि बोलण्याचा विषयहि गहन किंवा सूक्ष्म नसतो. पण पोतदारांच्या वाणीचें सामर्थ्य असें कीं, अस्सल मराठी शब्दांनीं ते कोणत्याहि गूढ-बिकट विषयाचे पापुद्रे हलकेहलके व मजेमजेनें उकलून दाखवितात. शब्द, वाक्प्रचार, वाक्याची मांडणी-सारा थाट अस्सल मराठी. बैठक मारून, मांडी घालून, लेखणी हातीं घेऊन दिवसानुदिवस व महिनेनुमहिनें, सतत लेखन करण्याची संवय पोतदारांना नाहीं. म्हणून आतांपर्यंत दोनतीनच ग्रंथ त्यांच्या हातून निर्माण झाले. पण प्रस्तावनांच्या व ऐतिहासिक संशोधनांच्या निमित्तानें त्यांनीं तीनशेंवर लेख लिहिलेले आहेत.

पट्टीचे वक्ते

त्यांच्या लेखणीपेक्षां त्यांची वाणी अधिक कामसू आहे. तासन्तास अस्खलितपणें वाहणारी त्यांची रसवंती श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करते. जितक्या लीलेनें ते मराठी बोलूं शकतात, तितक्याच सहजतेनें व सफाईनें इंग्रजी, संस्कृत व हिंदी या भाषांतूनहि आपले विचार व्यक्त करूं शकतात. त्यांचें एकएक व्याख्यान म्हणजे जणुं एकएक ग्रंथच. पट्टीचे वक्ते असा त्यांचा लौकिक आहे. आणि कोणत्याहि सभेंतील 'शेवटचें गोड' पण श्रोत्यांना कडु वाटणारें आभार-प्रदर्शनाचें काम करण्यांत तर पोतदारांचा हात कोणीच धरणार नाहीं. सभा खूप लांबलेली आहे, श्रोते पुरे कंटाळलेले आहेत, किंबहुना घरीं जाण्यासाठीं खुर्चीवरून अर्धेअधिक

उठलेहि आहेत--अशा वेळींहि आभाराचें कंठाळी काम, हंसत-खेळत, नवी माहिती सांगत, क्वचित् मुख्य वक्त्यावरहि ताण करीत, श्रोतृ-वृंदाला दहादहा, पंधरापंधरा मिनिटें झुलवीत ठेवावें पोतदारांनींच ! वसंत-व्याख्यान-मालेचे चिटणीस म्हणून १९१४ ते १९१८ पर्यंत ते आपल्या वक्तृत्वाचें दर्शन घडवीत.

वक्तृत्वाचें बाळकडू

पोतदारांचा जन्म ता. ५ ऑगस्ट १८९० रोजीं बिरवाडी या कुलाबा जिल्ह्यांतील गांवीं झाला. त्यांचे वडील वामनराव उर्फ बाबासाहेब हे विष्णु-शास्त्री चिपळूणकरांचे शिष्य. चिपळूणकर सरकारी नोकरीची बेडी तोडून रत्नागिरीहून पुण्यास आले आणि त्यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन केलें. तेव्हां त्यांच्या मागोमाग जे कांहीं हुशार विद्यार्थी कोंकणांतून देशावर आले, त्यांपैकीं वामनराव हे एक होत. याचा फायदा दत्तोपंतांना असा मिळाला कीं, त्यांचें सारें शिक्षण पुण्यास झालें. १८९६ सालीं नूतन मराठी विद्यालयाच्या पहिल्या यत्तेंत त्यांचें नांव घातलें गेलें, तेव्हां त्या संस्थेशीं त्यांचा जो संबंध जडला, तो पुरी चाळींस वर्षें टिकला. १९३६ सालीं सेवानिवृत्त झाल्यानंतरहि पोतदारांची प्रेमळ पाखर त्या संस्थेवर आहेच. हायस्कुलांत असतांना त्यांनीं ' आर्योद्धारक मंडळ ' काढलें. त्या मंडळांत प्रा. शिवरामपंत परांजपे यांच्या ' काळ ' पत्राचें वाचन आवडीनें होई. मग चर्चा, व्याख्यानें यांचें गुऱ्हाळहि चाले. पोतदार पुराणेंहि सांगत. दर शनिवारीं निबंध-वाचन होई. याच भूमींत पोतदारांच्या वक्तृत्वाचा वृक्ष पोसला गेला. १९०६ सालीं ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

आयुष्यांतील व्रत

टिळक-परांजपे-सावरकर यांचा तो काळ ! राजकारणाचें तप्त वारें तरुण विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणावरून वहात होतें. ' निबंधमाला ' वाचल्यानें तिच्यांतील भाषाभिमान व इतिहासाभिमान पोतदारांच्या बुद्धीवर विशेष ठसला. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या तपस्वी जीवनाकडेहि त्यांचें चित्त

ओढलें गेलें. संसार—पाशांत न गुरफटतां, आजन्म ब्रह्मचारी राहून, आपल्या भाषेची व आपल्या इतिहासाची सेवा करण्याचें व्रत पोतदारांनीं घेतलें व तें अखंड टिकविलें. कॉलेजच्या त्रैमासिकांत ‘ पुराण-वस्तु—संशोधन ’ या नांवाचा त्यांनीं एक लेख लिहिला होता. त्याची तारीफ प्रो. काळेप्रभृतींनीं केली. १९१० सालीं पोतदार बी. ए. झाले.

शिक्षकाचा पेशा

वकिलीचा अभ्यास पोतदारांनीं सुरू केला होता. पण त्याला प्लेगनें खो दिला. मग चिपळूणकरांचाच राजमार्ग त्यांनीं पत्करला. त्यांच्या स्मरणार्थ निघालेल्या नूतन मराठी हायस्कूलचे ते ता. ६ जून १९१२ रोजीं शिक्षक म्हणून दाखल झाले. पगार होता फक्त पंचवीस रुपये. पण शिक्षण हाच त्यांचा छंद, हेंच त्यांचें ध्येय आणि हीच त्यांची राष्ट्रसेवा. १९१५ सालीं ते ‘ शिक्षण प्रसारक मंडळीचे ’ आजन्म सदस्य झाले. मराठी शाळेचे प्रमुख म्हणून १९१६ पासून नऊ वर्षें त्यांनीं काम केलें. पाहिल्या यत्तेंतील विद्यार्थी म्हणून ते जेथें बसले, त्याच संस्थेच्या सर्वांत उंच खुर्चीवर ते आतां आरूढ झाले. नूतन मराठी हायस्कूलचे प्रमुख म्हणून १९२६ सालीं त्यांची नेमणूक झाली. ती धुरा त्यांनीं सहा वर्षें वाहिली.

शिष्य-शाखेचा विस्तार

‘ शिक्षण प्रसारक मंडळीनें ’ १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज (आतांचें स. प. कॉलेज) काढलें. त्यांत १९२१ पासून मराठीचे प्राध्यापक म्हणून पोतदारांनीं काम केलें आणि मोठें यश मिळविलें. पुढें इतिहासाचेंहि अध्यापन ते करूं लागले. हें ज्ञान—दानाचें कार्य त्यांनीं १९३४ पर्यंत केलें. चिपळूणकर—आगरकरांप्रमाणेंच त्यांनाहि शिकवितांना घंटचें भान रहात नसे. घड्याळ पालथें घालूनच जणु ते शिकवीत ! सुट्टीच्या दिवशीं खास तास घेतला म्हणजे मग तर काय ? त्यांना मोकळें रानच मिळे. दोनदोन तीनतीन तास त्यांच्या मधुर व माहितीपूर्ण वक्तृत्वाचा ओघ दुथडी चाले व जिज्ञासु विद्यार्थीहि त्यांत आनंदानें डुंबत व उल्हसित होत. पोतदारांचा

जुन्या कवींचा व्यासंग गाढा. त्यांतहि रामदासांची भक्ति आगळी. मोरोपंतावरहि प्रभुत्व दांडगें. विष्णुशास्त्री तर त्यांचे स्फूर्तिदातेच. त्यामुळें ह्या वाग्भटांचें वाङ्मय शिकवितांना त्यांच्या वक्तृत्वाला उधाण भरती येई. केवळ परीक्षेची तयारी करून देणें, त्यासाठीं शेलकीं प्रश्नोत्तरें सांगणें किंवा टिपणें लिहून देणें, असें यांत्रिक काम त्यांच्या पल्लेदार बुद्धीला मानवत नसे. त्या त्या विषयाची चटक विद्यार्थ्यांना लावणें, तसें-तसें वाङ्मय निर्मिण्याची प्रेरणा त्यांना देणें आणि मातृभाषेच्या सेवेची स्फूर्ति उत्पन्न करणें;—हे त्यांच्या अध्यापनांतील अलौकिक गुण होते. याच झऱ्याचें पाणी पिऊन सानेगुरुजींसारखे अनेक लेखक पुढें आले. कैक प्राध्यापक व प्राचार्य पोतदारांचें हें ऋण मान्य करतात. भाषा–सेवकांची पिढीच्या पिढी निर्माण करण्याचें श्रेय पोतदारांना आहे. त्यांचे शेंकडों–हजारों विद्यार्थी महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांत विखुरलेले आहेत आणि स्वभाषेची सेवा बजावीत आहेत. त्या सर्वांची ग्रंथ-संपत्ति ही पर्यायानें पोतदारांचीच लेखन-संपत्ति होय. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या आग्रहामुळेंच, त्यांची नड भागविण्यासाठीं, पोतदारांनीं 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' हा अपूर्व ग्रंथ लिहिला आणि तोहि अवघ्या वीसबावीस दिवसांत. १८१८ ते १८७४ या काळांतील मराठी भाषेची स्थिती या छोट्या ग्रंथांत साधार वर्णिलेली आहे.

तीन संस्थांचें पोषण

मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठीं स्वतंत्र विद्यापीठ हवें असा ध्यास पोतदारांना लागला. १९३६ सालीं महाविद्यालयांतून निवृत्त झाल्यानंतर तर, त्यांनीं महाराष्ट्र विद्यापीठासाठीं एकच धोशा लावला. त्यासाठीं संस्था स्थापून, चोहोंकडे हिंडून, व्याख्यानें देऊन, लेख लिहून, वर्गणी जमवून त्यांनीं आपल्या प्रचारानें सारा महाराष्ट्र दुमदुमून सोडला. अखेर त्यांचें स्वप्न १९४८ सालीं खरें झालें. त्या वर्षी "पुणें विद्यापीठ" मूर्त स्वरूपास आलें. 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे' ते कुल-गुरु आहेत.

'भारत इतिहास संशोधक मंडळ' १९१० सालीं स्थापन झालें. सुमारें

पंचवीस वर्षे पोतदार त्या मंडळाचे चिटणीस होते. १९४२ पासून ते कार्याध्यक्ष झाले. तें मंडळ म्हणजे त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीचें स्मारकच. ऐतिहासिक वादांच्या निमित्तानें त्यांनीं भल्याभल्यांशीं झुंजी घेतल्या आहेत. अफझलखानाच्या वधाचे बाबतींत शिवाजीमहाराजांचें वर्तन चोख कसें होतें, हें त्यांनीं एका युरोपियन प्राध्यापकांशीं सामना करून, सिद्ध करून दाखविलें. पोतदारांना वक्तृत्वाची फार हौस व त्यांत वादाची खुमखुमी जबर. तात्त्विक युद्धाचे नगारे कोठें वाजूं लागले कीं, त्यांची जिव्हा स्फुरण पावते. सर जदुनाथ सरकारांसारख्या अव्वल इतिहास-संशोधकांशींहि मुकाबला करण्यास ते तयार. 'मराठे व इंग्रज' या केळकरांच्या ग्रंथाचे गुणदोष-विवेचन करणारें पुस्तक त्यांनीं लिहिलें. 'भारतीय इतिहास परिषदेचें' अध्यक्षस्थान त्यांना १९४८ सालीं लाभलें. 'प्राच्य परिषदेचें'हि अध्यक्षस्थान त्यांनीं भूषविलें.

'मराठी साहित्य संमेलन' तर काय? त्यांच्या घरचेंच! नगर येथें १९३९ सालीं भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. साहित्य-परिषदेचें अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांनीं मोठी कामगिरी केली आहे. अधिकार-पदावर असोत वा नसोत, परिषदेचे ते एक प्राणच आहेत. परिषदेचा इतिहासहि त्यांनीं लिहिलेला आहे. १९३३ ते १९३६ पर्यंत ते 'साहित्य-पत्रिके'चे संपादक होते. 'महामहोपाध्याय' ही पदवी देऊन सरकारनेंहि १९४६ मध्यें त्यांचा सत्कार केला.

वकील व न्यायाधीश

पोतदार जसे एकांतिक वादबहाद्दर आहेत, तसेच ते निःपक्षपाती न्यायाधीशहि आहेत. कोणत्याहि पक्षाचा लेप किंवा कोणत्याहि मताचा अभिनिवेश आपल्या बुद्धीवर ते सहसा होऊं देत नाहींत. सत्यनिष्ठा मात्र जाज्वल्य आहे. त्या दैवताचे ते एकनिष्ठ उपासक आहेत. रे. स्टॅन्ले जोन्स यांनीं म. गांधींविषयीं एक इंग्रजी ग्रंथ लिहिला. त्यांत गांधीजींची हत्या करणारा गोडसे याची तुलना अफझलखानाचा वध करणाऱ्या शिवाजीशीं केली होती. ही चूक त्या साहेबाच्या लक्षांत आणून देण्यासाठीं

पोतदारांनीं जें पत्र त्यांना लिहिलें; तें एक विस्तृत व साधार प्रबंधच आहे. तें वाचतांच साहेबमजकुरांनीं आपल्या ग्रंथांतून ती चुकीची व प्रक्षोभक तुलना गाळण्याचें तत्काळ मान्य केलें. असे किती तरी जय पोतदारांनीं वाद-संगरांत मिळविले आहेत.

त्याचप्रमाणें समतोल न्यायाधीश म्हणून काम करण्याचा प्रसंग त्यांचेवर १९३३ सालीं आला. प्रा. फडके यांनीं ' प्रतिभा–साधन ' नांवाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्यावर मि. क्रेटन हॅमिल्टन या इंग्रज ग्रंथकाराच्या विचाराची ' दाट–पुसट ' छाया पडलेली आहे. हा शोध टीकाकारांनीं लावला, तेव्हां फडक्यांवर वाङ्मय-चौर्याचा आरोप आला. साहित्य-क्षेत्रांत पुष्कळच काहूर माजलें. ' प्रतिभा-साधन समिति ' नेमण्यांत आली. तिचें अध्यक्षस्थान कोणाला द्यावें ? पोतदारांच्या सत्यनिष्ठेवर विश्वास सर्वांचा-प्रा. फडक्यांचाहि. त्यांनींहि त्या समितीपुढें येऊन आपलें बचावाचें भाषण केलें. शेवटीं पोतदारांनीं जो अहवाल लिहिला, तो अगदीं निःपक्ष न्यायाधिशाला शोभण्यासारखा आहे. कोणाला न दुखवतां व कोणाचा बोज कमी न करतां, त्यांनीं असें निकाल-पत्र लिहिलें कीं, " खरोखरी ग्रंथाच्या सुंदरपणाविषयीं अथवा उपयुक्ततेविषयीं कसलाच वाद नव्हता. फक्त कोठें तरी ठळकपणानें पुढील एक वाक्य अथवा वाक्यांश त्यांनीं दाखल करावयास पाहिजे होता. " क्रेटन हॅमिल्टनप्रभृति अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या साहाय्यानें तयार केलेला. "

मानपत्रांतील चमत्कार

झुंझार वकील व समतोल न्यायाधीश या दोन्ही भूमिका निरानिराळ्या प्रसंगीं पोतदार पार पाडतात यांत विशेष कांहींच नाहीं. पण एकाच वेळीं त्या दोन्ही भूमिका ते शिताफीनें पार पाडूं शकतात हें कौतुकास्पद आहे बॅ. सावरकर यांनीं मुंबईच्या साहित्य–संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून साहित्याला मारक असणारा असा संदेश दिला कीं, " लेखण्या मोडा व बंदुका हातीं घ्या. " पांच वर्षांनींच सावरकरांचा साठी–समारंभ झाला. तेव्हां पुण्यांत महाराष्ट्रांतील साहित्यिकांनीं त्यांना एक मानपत्र अर्पण केलें.

तें लिहिण्याचें काम आलें अर्थात पोतदारांकडेच. सावरकरांचा मुंबईतील संदेश त्यांना अमान्य होता आणि मानपत्र म्हणजे तर गौरवाचा लेख. आपलें सत्य मत न दडवितां सावरकरांचा गौरव मानपत्रांत कसा आणावयाचा ? असा पोतदारांना पेंच पडला. प्रतिस्पर्धी म्हणून वादहि करावयाचा आणि मानपत्र म्हणून सत्कारहि करावयाचा, ही तारेवरील कसरत पोतदारांनीं किती कसबीपणानें केली आहे पहा. ते मानपत्रांत लिहितात,

" आम्ही दुर्दैवानें निःशस्त्र तर झालोंच आहों ! पण प्रज्ञेच्या आणि प्रतिभेच्या बळावर पुनः सशस्त्र होऊं ! आपल्या रानफुलांतील एका पद्यांत " आसन्नमृत्यु राष्ट्रेंची । राष्ट्रें ज्या प्रतिभेंत वा ॥ नवजीवन पीती तो । विश्वख्यात अमात्य वा ॥ दिग्विजयी चंद्रगुप्ताचा । " आपण ज्याची आठवण केली आहे तो ' बुद्धिस्तु मागान्मम ' म्हणणारा सर्वमंत्रिश्रेष्ठ आर्य चाणक्य ' एक माझी बुद्धि-प्रज्ञा-जर जिवंत राहील, तर मी पुनः नवें राष्ट्र उभारीन ' असाच विश्वास व्यक्तवीत होता. तोच विश्वास, तसलेच चाणक्य या भारतांत पुनः खरा करून दाखवितील ! एवढा धनुर्धारी धनंजय पण रणांगणावर उभा ठाकतांच त्याचें तें गांडीवच त्याच्या हातांतून गळून पडलें ! बुद्धीच गळाली, प्रज्ञा मरगळली ! " तेणे विव्हळु हातु गेला । गांडिवाचा ॥ " त्या गळालेल्या अर्जुनाच्या हातांत पुनः धनुष्य घेण्याचें बळ श्रीकृष्णांनीं बोध करूनच उत्पन्न केलें ना ? तीच गीता मरणाच्या दारीं उभे राहिलेल्यांना पुनः जीवनाच्या मार्गावर आणीत आली आहे ! हें श्रीकृष्णाचें अजरामर साहित्य जगाला दीपगृहांतील उत्तुंग दीपाप्रमाणें प्रकाश देत राहिलें आहे. अशा अजरामर साहित्याची थोरवी गावी तेवढी थोडीच होईल. आपली गणना अशा प्रवर्तक साहित्यिकांतच यथार्थपणें होत आहे. "

सावरकरांच्या मताचें खंडन त्यांच्याच शब्दांनीं करून, वर त्यांचा गौरव केलेला. साहित्याची महती सहजगत्या गाइलेली. हा समर–चमत्कार किती साहित्यिक दाखवूं शकतील ? खुद्द पोतदारांचा साठी–समारंभ १९५० सालीं प्रेमानें व उत्साहानें साजरा झाला.

राष्ट्राचा उत्कर्ष

पोतदारांच्या आकांक्षेची उडी विश्व–व्यापी आहे. " तें सर्व कारणीं लावी । विश्वाच्या, ठेविं लेश ना " अशी त्यागाची शिकवण ते देतात. विश्वाच्या खालीं एक पायरी उतरून आपल्या राष्ट्राचा विचार करतांना ते थेट मुळाकडे जातात. इतिहास–ज्ञानानें स्वच्छ बनलेल्या नजरेनें ते जगाच्या प्रगतीकडे पाहतात व असा इषारा देतात कीं, " आपलें हें राष्ट्र ग्राममय आहे, नगरमय नाहीं. विचारांनीं स्थूलमानानें त्याची ठेवण ग्राममयच राखणें हितावह आहे असें आम्हांस वाटतें. आपणाला आणखी पुष्कळ नगरें पाहिजे आहेत. कारखाने, उद्योग हेहि पाहिजे आहेत. परंतु लंडन, न्यूयॉर्क, बर्लिन यांसारखीं राक्षसी नगरें आपण तयार केलीं पाहिजेत असें वाटत नाहीं. तीं पाश्चात्यांचीं पाश्चात्यांसच लखलाभ असोत ! समाधानाच्या बळावर सुखानें नांदणारी आणि आजवर टिकून राहिलेलीं आमचीं ग्रामें हींच आमच्या राष्ट्रपुरुषांच्या शरिरांतील चित्केंद्रें होत. "

कोंकणचा आनंद

महाराष्ट्राचा अभिमान त्यांचे ठायीं मूर्तिमंत आहे. कोंकणचें वर्णन ते किती ऐटीनें करतात पहा !–" कोंकण आणि देश अशा जणुं कांहीं दोन झडपाच सह्याद्रीच्या दांड्यानें आमच्याकडे आपोआपच साधल्या आहेत. कोठेंहि सह्याद्रीचा कडा चढून गेलें कीं, आपण एका ताशीव भिंतीच्या टोंकावर चटकन जाऊन उभे रहातों आणि तेथून समुद्रापावेतों नजर चालवूं शकतों. सह्याद्रीच्या भिंतीखालच्या कोंकणपट्टींत आम्हांला मनमुराद समुद्रशोभा पहावयास मिळते. नारळीचीं आणि पोफळीचीं बनेंच्या बनें थाटामाटानें आपल्या चवऱ्या तेथें आमच्या मस्तकावर ढाळीत असतात. समोर समुद्राची रणगर्जना चालू असते आणि आम्ही राजाप्रमाणें ऐटींत आपली स्वारी काढीत असतों. असें निसर्गसुख आमच्या भाग्यानें आमच्या वांट्यास या कोंकणपट्टींत आलें आहे. हा आमचा पाताळ, आणि हाच आमचा नागलोक. खारी हवा आणि खारें पाणी याची तमा आम्ही या सुखानंदा-

पुढें बिलकूल धरीत नाहीं. गवती पेंढारू घरांत राहून परसांतल्या आंब्या-फणसांच्या राजींत आम्ही ऐटीनें आणि आनंदानें कालक्रमणा करितों. ”

शिक्षणाचें कार्य

‘ निसर्गानें लाडावलेला पण मानवानें बिघडविलेला देश ’ असें हिंदुस्थानाचें वर्णन ना. गोखले करीत. दीडशें वर्षांच्या पारतंत्र्यामुळें आमचें सामर्थ्य, आमचें ऐक्य, आमचें ऐश्वर्य, फार काय, आमचें ज्ञानहि धुळीस मिळालें. इंग्रजशाहींतील शिक्षण-पद्धतिच किती विचित्र परिणाम करणारी होती, याचें विरोधाभासाचें वर्णन पोतदार पुढील शब्दांनीं करतात, “ शिकण्यापूर्वी पोट रिकामें आाण शिकल्यानंतरहि रिकामें अशी सांप्रतची आपली विचित्र स्थिति आहे ! शिक्षण म्हणजे पोट कसें भरावें हें शिकविणें असा अर्थ नाहीं हें जितकें खरें आहे, तितकेंच शिक्षणानें पोट कसें भरावें तें कळूं नये असा अर्थ नाहीं हेंहि खरें आहे. आज माजलेली बेकारी ही शिक्षणामुळें माजली आहे हें म्हणणें जितकें चूक आहे, तितकेंच आजच्या शिक्षणानें नोकरींतून पुढें मार्ग कसा काढावा हें सुचत नाहीं असें म्हणणें बरोबर आहे. बेकारी व शिक्षण यांचे पाय असे एकमेकांत गुंतलेले आहेत. आपलीं गांवें जर आपणांस बलिष्ठ करावयाचीं आहेत, तर गांवकरी लोक गांवावर राहिले पाहिजेत; आणि गांवकरी लोक गांवावर राहावयाचें तर तसें राहून त्यांचें पोट भरलें पाहिजे. तसें त्यांचें पोट भरावयाचें तर शिक्षणानें या कामीं त्यांस सामर्थ्य येईल अशी त्याची मांडणी असली पाहिजे. आज तर उपाशी राहून शिक्षण घ्यावें आणि शिक्षण घेऊन पुनः उपाशींच राहावें अशा काचांत आपण सांपडलों आहों.”

रेखीव व्यक्ति-रेखा

राष्ट्रीय शिक्षण सुलभ रीतीनें सर्वत्र फैलावणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याबद्दल पोतदारांना केवढा आदर ! शास्त्रीबोवा मृत्यु पावले, त्यावेळीं लोकांच्या मनांत काय आलें याचें शब्द-चित्र पोतदारांनीं पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे. “ मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता गेला ! सत्यज्ञानमय अपूर्व

पुष्पांची माला गुंफणारा आटपला ! लोकांच्या डोळ्यांत दिव्य अंजन घालून त्यांची दृष्टि स्वच्छ करणारा नेत्रवैद्य निमाला ! अज्ञान-समुद्रांत गटंगळ्या खाणाऱ्यांना हात देऊन वांचविणारा नाहींसा झाला. मिथ्या कल्पनांनीं मोहांध झालेल्यांना ताळ्यावर आणणारा समर्थ मांत्रिक या नश्वर जगास सोडून चालता झाला ! कुतर्कांच्या भयंकर गर्तेंतून बाहेर काढणारा अंतरला ! अविद्याभ्रमानें घोर निद्रेंत मग्न झालेल्यांना जागृत करणाऱ्या शंखांचा आस्फुरक स्वर्गाची वाट धरता झाला ! ‘ दक्षिणचा दिवा ’ मालवला ! हिरा हरपला ! ”

जसा शास्त्रीबोवाबद्दल, तसाच इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्याबद्दलहि पोतदारांना परम आदर. तो प्रगट करतांना ते लिहितात, “ शिवाजी-महाराजांनीं देशासाठीं फकिरी घेतली आणि राजवाडे यांनीं राष्ट्रीय स्मृति-संचालनासाठीं तशीच फकिरी घेतली. ‘ समर्थ ’ पदवी नव्यानें शोभविली. श्रीसमर्थांच्या चरित्राच्या उपेक्षितांगाचें रहस्य यथार्थ जाणून आचरण्यांत आणणारा त्यांच्यासारखा पुरुष शोधून काढून दाखविणें कठीण आहे. समर्थपदवीचें हें रहस्य विद्यावैभवार्थ मंडळीकरणांत आहे. ”

असें मंडळीकरण करून ‘ ज्ञानकोशाचें ’ अपूर्व व अजस्र कार्य डॉ. केतकर यांनीं सिद्धीस नेलें. त्यांच्या मृत्युलेखांत पोतदारांनीं जशी गुण-ग्राहकता दाखविली आहे, तशीच क्षमावृत्तिहि शिकविली आहे. ते लिहितात, “ रानड्यांचा अष्टपैलूपणा, दूरदृष्टि व धारणा, टिळकांची असामान्य बुद्धिमत्ता, देशभक्ति व धडाडी आणि राजवाड्यांचा संन्याशी बाणा, प्रतिभा व संशोधनपरायणता, या विशेषांमुळें त्या विभूतींनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अढळ स्थान पटकाविलें आहे. या अजरामर पुरुषांच्या कोटींतच केतकरांचें स्थान आहे. त्यांनीं आपली उज्ज्वल कार्यरेषा एवढ्या जोरानें महाराष्ट्र–शरिरावर ओढिली आहे कीं, ती तेजोलेखा तेथें यावच्चंद्रदिवाकरौ लखलखत राहील आणि प्रत्येक महा-राष्ट्रीय तिला पाहून विनम्र–मस्तक होत्साता कार्याला लागेल ! ”

गांधीजींचा गौरव

‘सुमन–सप्तक’ या पुस्तकांत पोतदारांनीं लिहिलेल्या मृत्युलेखांचा

संग्रह आहे. त्यांत एकएका पुढाऱ्यांचें गुण–ग्रहण सूक्ष्म बुद्धीनें व ठसकेबाज भाषेनें केलें आहे. म. गांधीसंबंधीं ते लिहितात:

"चळवळी झाल्या आणि गांधीजींनीं चाळीस कोटी जनतेचीं हृदयें हलवून सोडलीं! येवढी प्रचंड जागृति त्यांनीं केली. या श्रेयाचा सर्वाढ्य वांटेकरी आणि मानकरी तोच महापुरुष! 'या प्रचंड जनजागृतीतून प्रथम सामाजिक अराजक उद्भवेल!' आज गांधीजींच्या वधोत्तर हें अराजक आम्हीं प्रत्यक्षच अनुभवीत आहों. आणि यापुढें त्याचे नवे नवे पापुद्रे आणि पडदे खुलतील आणि सारी खरूज, सारे खवडे आणि नायटे बाहेर पडतील!! मग मात्र आमचें शरीर दिव्य आणि सुंदर होईल. तेजस्वी आणि जगाला मार्गदर्शक असा नवा भारतीय समाज जगाच्या अग्रभागीं झळकेल—मात्र आज नाहीं, आतां नाहीं—तर उद्यां! महत्पद तेंच!! त्या अमरपदावर आमचा हात धरून आम्हांला बसविणारा आणि आम्हांला कृतार्थ करणारा कोण? तर ज्याच्या नांवानें 'अनामिका सार्थवती बभूव' असें म्हणावें तो एक, वाट चुकलेल्या देशबांधवांच्या गोळीला ज्याचा देह बळी पडला असा, सर्ववंद्य महात्मा!!!"

विद्यार्थ्यांना उपदेश

'यत्न तो देव जाणावा' हें श्रीसमर्थांचें सूत्र विवरणारा एक लेख पोतदारांनीं १९१६ सालीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठीं लिहिला. त्यांत ते असे प्रेरक विचार मांडतात, "शुक्राचार्यांकडून संजीवनी विद्या मिळविण्याचे कामीं यश यावें म्हणून कचानें या यत्नदेवाचीच उपासना केली होती. श्रीरामचद्र वनवासांत असतांना यानेंच त्यांना धीर दिला होता. बलसागर मारुतीनें जलसागर उल्लंघिला त्यावेळीं त्याच्या देहांत यानेंच प्रवेश केला होता. द्रोणागिरी उचलून आणण्याच्या कामीं त्याला यानेंच हातभार लावला होता. याच्याच जोरावर अभिमन्यूनें चक्रव्यूह फोडिला. भारतीय युद्धांतील महावीरांना हाच उत्साह देत होता. विजयनगरचें साम्राज्य यानेंच स्थापन केलें. शिवाजीमहाराजांबरोबर प्रतापगडीं भवानीसमक्ष यानेंच अनेक खलबतें केलीं. आग्र्याहून पेटाऱ्यांत

महाराज सुटून आले, त्यावेळीं महाराजांना हा पोटाशीं धरून बसला होता. औरंगजेबाच्या तंबूचे सोनेरी कळस संताजी घोरपडे कापून नेत असतां ' शाबास ! भलेबहाद्दर ! ' असे उद्गार यानेंच काढिले. हा बाळाजी विश्वनाथाबरोबर कोंकणांतून वरघाटीं आला. माधवराव पेशव्यांच्या सर्व स्वाऱ्यांत हा जरीपटका संभाळीत होता. थोरल्या आबासाहेबांनीं मराठे-शाहीची स्थापना केली त्यावेळीं हा सदैव रंगून गेला होता."

या यत्न-देवाच्या उपासनेची फलश्रुति काय ? पोतदार सांगतात, "यत्न-देवाचा प्रसाद झाला म्हणजे दुर्बळांचे सबळ होतात. यत्नदेवाची कृपा झाली म्हणजे लहानांचे थोर होतात. यत्नदेवाची तृप्ति झाली कीं करंट्यांचे कर्तबगार होतात. यत्नदेवाचा वरदहस्त डोक्यावर पडला कीं, भाग्यहीनांचे भाग्यवंत होतात. यत्नदेवाचा संतोष झाला कीं, अज्ञानांचे सज्ञान होतात, आंधळ्यांचे डोळस होतात, परतंत्राचे स्वतंत्र होतात, सामान्यांचे असामान्य होतात, दुर्बुद्धांचे सुबुद्ध होतात; फार काय, पण दगडांचे देव होतात !" शिवरामपंती शैलीचा मनोहर नमुना !

संत-कवींची साहित्य-सेवा

मराठी भाषेचा कैपक्ष घेऊन झुंजणें हा तर पोतदारांचा बाणा. ज्ञानेश्वरापासून सर्व संत-कवींनीं ही झुंज कशी घेतली, हें सांगतांना पोतदारांची वाणी कशी उसळते पहा. " महाराष्ट्रीय संतकवींनीं आपल्या वीर्यवती वाणीचा अद्‌भुत विलास प्रगट केला व त्यांचीं हृदयें भरून;व भारून टाकिलीं ! आणि असें अर्वाट आणि अक्षय्य,पवित्र आणि प्रखर वाङ्मय निर्माण केलें कीं, सारें भूमंडळ डोलूं लागावें ! ज्ञानेश्वरांनीं उभारलेली गुढी पर-चक्राच्या वावटळींत अदृश्य होते कीं काय अशी धास्ती पडली होती. तिला नाथांनीं सोडवून तिची प्रभा सर्वत्र फाकेलसें केलें ! नाथांचे नातु मुक्तेश्वर यांची निर्मळ वाग्गंगा धों धों वाहूं लागली. तिच्या त्या प्रचंड निनादानें भगीरथाबरोबर खालीं येतांना तिचा जो मूळचा आवेश, तोच जणूं सर्वांच्या कानांत घुमूं लागला. हाच आवेश आर्यापति मोरोपंतांपर्यंत प्रज्वलित राहिला. पंतांनीं ' तसि हे मयूर नाहीं तरि लोकांना न दीसती आर्या ' असें म्हणून डंका गाजविलाहि !"

साहित्य व जनता

साहित्याचें मुख जनतेकडेच वळलेलें असलें पाहिजे हें तत्त्व संतांच्या उदाहरणावरून पोतदार ठसवितात. ते म्हणतात, "जनता हाच त्यांचा जनार्दन होता. जनतेला प्राकृत म्हणून तुच्छ करून आपल्याच डौलांत राहण्यानें विद्या तर क्षीण होतेंच इतकेंच काय, परंतु विफलहि होते. विद्येचें शुद्ध स्वरूप पंडितांनीं सांभाळावयाचें असतें; परंतु जनतेकडून तिचें वैभव सांभाळविण्याची व्यवस्थाहि त्यांनींच करावयाची असते. नाहींतर समाज अज्ञानी, भ्रांत आणि आक्रमणसुलभ होतो; आणि समाजच गेला म्हणजे विद्येचें अधिष्ठानच ढांसळतें."

स्वराज्यांतील वाङ्मय

पोतदार आणखी सांगतात, "भोळ्या लोकांचें वाङ्मय भोळेंच असणार. दुबळ्या लोकांचें वाङ्मय दुबळेंच असणार आणि खुळ्यांचें खुळेंच असणार. वाङ्मय हा राष्ट्रादर्श आहे. राष्ट्राच्या मनाची, बुद्धीची व कर्तृत्वाची लांबी-रुंदी व उंचीजाडी या वाङ्मयाच्या मापानें बिनचूक मोजतां येते. इंग्रजी अंमलाच्या सुरवातीपासून आमच्या समाजाची स्थितिगति आमच्या तत्कालीन वाङ्मयावरून उत्कृष्ट कळून येते. स्वराज्य गेलें आणि पाठोपाठ सरस्वतीहि आम्हांस विन्मुख झाली ! ! "

तसेच, " भाषा ही जीवनाशीं इतकी निकट संबद्ध आहे कीं, मराठ्यांना स्वातंत्र्याची संप्राप्ति होतांक्षणींच मराठी भाषेला स्वतंत्र वैभवाचें स्वाभाविक तेज चढूं लागलें. जिवाची होड करून चालविलेल्या या स्वातंत्र्य-संगराचें पर्यवसान मुसुलमानी सत्तेच्या विनाशांत झालें आणि मराठ्यांचें नांव साऱ्या भरतखंडांत दुमदुमलें ! पुढें मराठी स्वराज्याचा विस्तार मराठ्यांच्या साम्राज्यांत झाला. मराठी भाषेचें भय-निवारण पूर्वींच झालें होतें साम्राज्यसंगतीनेंच विलासाचे डोहाळे राष्ट्राला लागले आणि तोच विलासी रंग आमच्या वाङ्मयाला लागला. ज्ञानेश्वरीचें शांतिपर्व मागेंच संपलें होतें आणि दासबोधाचा यत्नघोष शांत होऊन गेला होता. आमची मराठी आतां कविरायांवर फिदा होऊं लागली होती आणि

होनाजी-प्रभाकरांसारख्यांच्या संगतींत, कलगीतुऱ्यांच्या भांडणांत व डफ-तुणतुण्याच्या ठेकेबाज साथींत ती रंगून गेली होती !"

मराठी उपनिषदें

बायकांच्या कहाण्यांत किती वाङ्मय लपलेलें आहे हें पोतदार पुढील शब्दांनीं सांगतात,

"हें कहाण्यांचें वाङ्मय मराठींत फार नामीपैकीं आहे. वाङ्मयदृष्टीनें अद्यापि कोणीहि तिकडे लक्ष पुरविल्याचें आढळलें नाहीं. कहाण्यांतील सोपी, सरळ, रसाळ व शुद्ध मराठी भाषा वाचून फार आनंद वाटतो. त्यांतील नीत्युपदेश फारच मार्मिक आहे. तेव्हां या नवीन शाखेचाहि समावेश प्राचीन मराठी गद्यांत अग्रेसरत्वानें करणें अगत्याचें आहे. मला तर कैकवेळां असें वाटतें कीं, या कहाण्या म्हणजे मराठी उपनिषदेंच होत. अशी याची अव्याजमनोहरता व माधुरी अलौकिक आहे." खुद्द पोतदारांची भाषा पुष्कळ वेळां अशीच शुद्ध, सोपी, मधुर व ठसठशीत असते.

'नवनीत' रचणारे परशुरामपंत गोडबोले यांच्या कामगिरीचें वर्णन करतांना पोतदारांनीं पुढील रूपक विस्तारानें योजलें आहे—"परशुरामपंत-तात्या वाङ्मयोपवनांतील माळीपणाच्या कामांत फार कुशल होते. घरच्याच वडिलोपार्जित बागेंतील उमललेलीं नामीं नामीं पुष्पें निवडून त्यांच्या माळेच्या सौरभानें त्यांनीं दशदिशा दरवळून सोडल्या; पण एवढ्यावरच ते थांबले नाहींत, तर आजोळीं जाऊन तेथल्या जुनाट व विस्तीर्ण उपवनांतील सुंदर व सुगंधी वृक्ष आणून त्यांचीं कलमेंच आपल्या घरच्या बागेंत त्यांनीं लावून टाकिलीं व पुनः पुनः आजोळीं जाण्याची कटकटच नकोशी केली. आजीहि भली होती. तिला तात्याच्या उद्योगाचें कौतुक वाटलेसें दिसतें."

मातृभाषेचा आश्रय घ्या

मातृभाषा मराठीला अव्हेरून ज्ञानाचा प्रसार करण्याचें जें धोरण ब्रिटिश सरकारानें आंखलें होतें, त्यावर त्वेषानें तुटून पडतांना पोतदार म्हणतात,

“ इकडे १८५४ सालीं आतां ‘ ज्ञानाचे झिरपे ’ खालीं साऱ्या मैदानांत लागतील म्हणून उच्च शिक्षणाचे हे विद्यापीठरूपी तलाव आम्ही उंच जागीं बांधीत आहोंत, म्हणून सरकारची प्रतिज्ञा; आणि एवढ्या दीर्घ अवकाशांत जनता पहावी तों लिहावाचावयाला न येणारी, दीनदुबळी असलेली, आक्रोश करण्याला, विवळण्यालादेखील समर्थ झालेली नाहीं ! कोठें आहेत ते ‘ झिरपे ’ आणि ‘ झरे ! ’ वरच्या उंचवट्यावरच्या तलावांतलें जिवंत पाणी खालीं झिरपून येण्यास तें मुरण्याची सोय पाहिजे. इंग्रजी ज्ञानाचा सांठा खालीं झिरपून जाण्यास तो मराठीच्या मुरमाड माळांतूनच मुरत गेला पाहिजे. आम्ही सुशिक्षित हेच वास्तविक वर वर्णिलेले ‘ झरे व झिरपे ! ’ परंतु आम्ही अजून ‘खडकाळ’च आहों ! कळवळ्याचे रसायन पाजून हीं खडकाळ रानें मुरमाड बनविलीं पाहिजेत म्हणजे त्यांना थोडी तरी चिकणाई येईल आणि मग तेव्हांच बाहेरील जगांतील अफाट ज्ञानाचे जिवंत झरे व झिरपे आमच्या इकडे फुटतील, एवढेंच नव्हें, तर जोरानें उंच उडूं लागतील. तेव्हांच मग सर्वत्र ज्ञानाची हिरवळ माजून आपणां सर्वांचा नेत्रसंतोष होईल !! ”

जुन्याची जाणीव

इतिहासाच्या अभ्यासाविषयीं जनतेंत जागृति उत्पन्न करणारे लेख पोतदारांनीं अनेक लिहिले आहेत. एके ठिकाणीं ते म्हणतात, “ आम्ही परंपरावादी राहूनहि इतिहास-विमुखच राहिलेले आहोंत. पूर्वी घडलेल्या गोष्टींची अथवा चरितांचीं जंत्री दिली म्हणजे इतिहास सांगितला असें समजून चालतां यावयाचें नाहीं. या घटितांचा अर्थ लावून दाखवावा लागेल. नाहीं तर इतिहास म्हणजे नुसत्या नामावळ्या किंवा शकावल्याच होऊन राहतील. सत्याच्या कसोटीवर चिकित्सापूर्वक पारखून घेतलेलीं घटितें हें तर इतिहासाचें मूल द्रव्यच होय यांत शंका नाहीं. अशी पारखच शक्य नाहीं म्हणणारांच्या संशयवादाचें ग्राह्य तात्पर्य एवढेंच समजावें कीं, अशी पारख कठिण आहे ! डोळ्यादेखत घडणाऱ्या घटितांची तरी सर्व-मान्य पारख करतां येते काय ? म्हणून काय आपण आपले उद्योग थांब-विले आहेत ? मतें बनविण्याचें टाकून दिलें आहे ? आणि त्या मतांचे

धोरणानें कृतिहि आपण करीतच असतो ना ? मतें चूक वाटल्यास बदलतोहि ! मग वर्तमानकाळीं जो दोष आपण आनंदानें पत्करतों, तोच दोष भूत-कालावर लावून आमचा विचार थांबविण्याचें आम्हास प्रयोजन काय ? मानवी शक्तिच मुळांत मर्यादित आहेत. पण आहेत तेवढ्यांचा होईल आणि करतां येईल तेवढा विकास आपण केला पाहिजे. या विकसित शक्तींच्य आधारानें मिळेल तेवढा प्रकाश आपण मिळविला पाहिजे आणि जीवनाच्या अंधाऱ्या रात्रीची सुप्रभात केली पाहिजे. ”

ही ग्रंथ-संपत्ति जतन करा

जुने ग्रंथ, जुनीं हस्तलिखितें म्हणजे आपल्या इतिहासाचा केवढा ठेवा! तो हळुहळु नाश पावत आहे याची हळहळ पोतदारांना तीव्रपणें वाटते. त्यांनीं श्रीधरस्वामींच्या चरित्रग्रंथास जो पन्नासपानी पुरस्कार लिहिला आहे, त्यांत ते म्हणतात, “ परवां दक्षिणेंत एका देवळांत उघड्याच ठेविलेल्या जुन्या ताडपत्री पोथ्या तशाच पडलेल्या ! कधीं कचरापेटींत, कधीं वाण्याच्या रद्दींत, कधीं जलनिधींत तर कधीं अग्निकुंडांत याप्रमाणें लिखितांचा प्रत्यहीं नाश होत आहे ! शिवाय भाऊबंदकीच्या वांटण्या होतात तेव्हां जुनीं हस्तलिखितेंहि घराबाहेर जातात ! या देशांतून परक्यांनीं ग्रंथाची लूट कांहीं थोडी केली नाहीं. त्यांतील कांहीं आज कित्येक स्थळीं निर्वासित होऊन पडलीं आहेत. खेरीज उंदीर, घुशी, वाळवी, झुरळें इत्यादि कीटकांचे हल्ले लिखितांवर सतत होत असतात ! सांप्रतकाळीं लिखितें खाजगी घरांत किंवा मठा-देवळांत ठेवण्यापेक्षां त्यांची रवाजगी आपण होऊन सुस्थळीं करणेंच उचित ठरेल ! घरीं योग्य संभाळणूक होणें कठीण !: यासाठीं मायामोह थोडा सोडावा लागेल पण त्यांत कल्याणच होईल. ”

जुने शब्द वापरूं लागा

जुन्या मराठी वाङ्मयाची उपेक्षा जी झाली, तिच्यावर टीका करतांना पोतदार म्हणतात, “ जुन्या बखरी व जुनीं काव्यें यांतील शब्दसंपत्ति इत्यादि सर्व जमेला घेऊन जर आपण इंग्रजी वाक्संपत्तीचें ज्ञानबलानें

आकर्षण केलें असतें, तर आपले किती श्रम व गिरक्या वांचल्या असत्या? आपली किती शीघ्र प्रगति झाली असती ! जुन्याच रस्त्यावर नवी खडी पसरून व प्रसंग पडल्यास लोखंडी रूळ टाकून आपण झटकन येरझारा सुरू केल्या असत्या ! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती. तेव्हां हां हां म्हणतां त्याच सांच्यांत गिब्नग्रोट आपण सहज ओतून दिले असते! तवा तापलाच होता, तेव्हां त्या सिद्धाग्नीवर जुन्या पुरणपोळ्यांबरोबरच नवे रोट भाजून घेणें काय अवघड पडलें असतें ? पण त्या सिद्धाग्नीवर आपण राख साचूं दिली, क्वचित् पाणीहि ओतलें व नवीन भट्या बांधण्यासाठीं चिखलमाती तुडवूं लागलों ! याला काय म्हणावें ? पाऊणशें वर्षें गेल्यावर विष्णुशास्त्र्यांनीं भाता फुंकून जेव्हां ही राख उडविली तेव्हां मग आपली चूक आपल्या ध्यानांत आली ! " पोतदारांच्या लेखन-भाषणाची शैलीच अशी आहे कीं, तींत जुन्या शब्दांचा उपयोग सोपेपणानें व समर्पकपणानें केला जातो.

मराठीचा आग्रह

संस्कृत व इंग्रजी या भाषांच्या तुलनेनें मराठी दरिद्री असली तरी ती आपली मातृभाषा आहे हें ठसवितांना पोतदार म्हणतात, " संस्कृताच्या ज्ञानपर्वतावर उभें राहण्यांत आमच्या पंडितास जी प्रतिष्ठा वाटते ती मराठीच्या टेकाडावर उभें राहून खरोखर मनापासून वाटूं शकते काय ? समोरच इंग्रजीचा तुफान दर्या पसरलेला असून त्यावर जगांतील दीडशें कोटी प्रजा ऐटीनें नौकाविहार करीत आहे, अशा स्थितींत मराठीच्या छोट्या वापींत फेऱ्या मारीत रहावें अशी ईर्षा कोणी बाळगील हें कितपत शक्य आहे ? तेव्हां एकतर संस्कृताच्या गिरिशिखरावर विहार करावा; नाहींतर समोर इंग्रजीच्या अथांग सागरांत डौलानें संचार करावा असा मोह जर आमच्यांतील प्रज्ञावंतांना झाला तर त्यांत त्यांचा काय दोष आहे ? "

साहित्यिकांचें मूल्यमापन

मराठींतील साहित्यिकांच्या कामगिरीचें वर्णन पोतदार आपल्या कुंचल्याच्या दोनचार रेषांनींच किती कसबानें करतात पहा. " आगरकरांच्या

लेखणींतून आवेशाबरोबरच कांहीं नटवेपणाची झांक आपणांस आढळून येते. पुढें टिळकांच्या लेखणीचें राज्य चालू झाल्यावर 'केसरी'त तलवारीचें पाणी सतत चमकत राहिलें. परंतु हें पाणी पिणाऱ्याच्या पोटांत आग भडकल्याशिवाय राहत नसे. केळकरांच्या लेखणीचें राज्य सुरू झाल्यावर साहित्यिक निर्झराचें मधुर जल लोकांस मनसोक्त प्राशन करण्याची संधि मिळाली. टिळक आणि खाडिलकर यांच्या शब्दांत वाचकांच्या वृत्तींत चळवळ उत्पन्न करून त्यांना उड्डाण करावयाला लावण्याचा गुण अमूप दिसून येत होता. तर केळकरांच्या शब्दांत वाचकांच्या वृत्तींना स्थिरावून वठणीवर आणण्याचा गुण अधिक दिसून येत होता. 'केसरी'-तील लेखांना केळकरांनीं जी नवी आणि रम्य अशी साहित्यिक झळाळी लावली, त्यामुळे रसिक वृत्तीच्या सुशिक्षित वर्गामध्यें त्यांनीं 'केसरी'-विषयीं नवीन आकर्षण निर्माण केलें.

"महाराष्ट्रांतील असंख्य तरुणांचीं मनें आपल्या लेखणीला बांधून 'काळ'कर्त्यांनीं त्यांना भावनेच्या स्वर्गलोकांतील देवतांचा दरबार दाखविला. लो. टिळक समोर उभे असतांना त्यांना अदबीनें नमस्कार करीत करीत शिवराम महादेव परांजपे यांनीं हा चमत्कार करून दाखविला. परांजपे यांच्याप्रमाणें स्वर्गभरारी मारून उंच आकाशांत यथेच्छ विहार करणें किंवा टिळकांप्रमाणें जमीन फोडून पाताळांतील शेषाच्या टाळूचा भंग करणें असला हव्यास केळकरांच्या लेखणीनें धरला नाहीं. पण आपल्या असंख्य वाचकांना याच पृथ्वीवर विचारांच्या रम्य उद्यानांत सुखद संचार त्यांनीं यथेच्छ घडविला."

"केळकरांनीं 'केसरी'च्या खरतर नखाग्रावर कलेचीं कांकणें चढविलीं" या एका वाक्यांतच पोतदारांनीं केळकरांच्या साहित्याचे गुण–दोष किती खुबीनें प्रगट केले आहेत !

नगर संमेलनाच्या अध्यक्षपदावर उभे राहून पोतदार श्रोत्यांना हटकतात, "आपण मराठीशींच एकनिष्ठेनें आपला संसार करणार आहांत काय ? असा सरळ व खडा सवाल मी आपणांस टाकीत आहें. प्रत्यक्ष मराठी संमेलनानिमित्त आपण जमला आहांत, तेथें हा प्रश्न जाणून बुजून, नम्रपणें पण

प्रगटपणें, विचारीत आहें. 'नातिचरामि' असा गंभीर घोष करून आपणांपैकीं प्रत्येकजण, सर्वांच्या साक्षीनें, माझ्या प्रश्नाला होकार करणार यांत शंका नाहीं. नाहीं तर तुम्ही येथें आला असतात तरी कशाला ? तुमच्या अंतः-करणांतून निघणारा हा प्रतिज्ञाघोष मला स्पष्ट ऐकूं येत आहे. पण तो मी येथें तुमच्याकडून वदवून घेतला. एवढ्याचसाठीं कीं, तो ऐकण्यास आतुर असलेले आमच्या वेल्हाळ देशींचे मायबाप जे ज्ञानेश्वर, ते येथें आपल्या सर्वेंद्रियांचे कान करून बसले आहेत, त्यांचा संतोष व्हावा ! " यांत किती प्रेरणा आहे ! हळुवार भावना आहे !

मराठीचा स्वीकार व पुरस्कार केला, तरी संस्कृतचा तिरस्कार कर-ण्याचें कारण नाहीं, उलट तिचा आधार घेतलाच पाहिजे, हें सांगतांना पोतदार म्हणतात, " देशी भाषांचा राजमार्ग जेव्हां जोरानें वाहूं लागला, तेव्हां आमच्या श्रेष्ठ व पूज्य देववाणीला देव्हाऱ्यांत जाऊन बसणें भाग पडलें. नाहीं तरी देवांनीं देव्हाऱ्यांतच नव्हे तर कोठें बसावयाचें ? सृष्टि-क्रमानें घडणाऱ्या अशा घटनांनीं व्यथित होण्याचें कारण काय ? देशी हें चलनी नाणें आहे आणि संस्कृत हें आमचें शिलकी भांडार आहे. आमचा नित्याचा सर्व व्यवहार आम्ही निपटून देशींतूनच करणार आणि उणें पडेल तेथें संस्कृताच्या भांडारांतून लागेल तेवढी व लागेल तशी उचल करणार ! "

खपतें तेंच लिहावें काय ?

' खपेल तेंच लिहावें ' अशा बाजारी वाङ्मयाचा निषेध पोतदार पुढील समजावणीचा स्वरांत करतात, " वाङ्मयांत भोजनाप्रमाणेंच सर्व रस पाहिजेत. ब्रम्ह्याच्या षड्रसनिर्मितीपेक्षां कवींची नवरसानिर्मिति अगदीं दिढीनें नसली तरी सवाईनें तरी खचित सरस आहे. कडू, गोड, आंबट, खारट, तुरट सर्व रस वाङ्मयांतहि चाखावयास मिळाले पाहिजेत. विनो-दाचा विरंगुळा समाजाला मिळवून देणारे लेखक समाजाचे उपकारकर्ते होत. आतां पानांत सर्व पदार्थ वाढलेले असले, तरी खाणारांनीं आपलें प्रकृतिमान पाहूनच सेवन केलें पाहिजे. प्रकृति, वय, इत्यादींचा विचार करून सेव्यासेव्य पदार्थ आणि सेवनाचें प्रमाण ठरवावें लागेल. वाढणा-

ऱ्यांनीं वाढलें म्हणून खाणाऱ्यांनीं जसे सर्व खाऊं नये, तसें खाणारा खातो आहे मग आपण कशाला काळजी करा, अशी वृत्ति वाढणारांचीहि नसावी. समाजांत खपतें आहे, मागणी आहे ना, म्हणून वाटेल तें लिहावें, हें कांहीं योग्य नाहीं. वाचकांपेक्षांहि लेखकांवर एक प्रकारें अधिक जबाबदारी पडते."

भाषा-बंधूंना हाक !

शेवटीं आपल्या भाषा-बंधूंना हाक देतांना पोतदार 'पोटींच्या कळवळ्यानें' म्हणतात,

" भाषाबंधु तोच आमचा खरा बंधु ! मग त्याचा खरा धर्म कांहींहि असो; किंवा त्याचा वर्ण कोणताहि असो; त्याचें मत कांहींहि असो किंवा त्याची पत केवढीहि असो ! आम्हीं सारे एकजात मराठी ! ज्याची आद्य भाषा मराठी तो आमचा आणि आम्हीं त्याचे ! आम्हीं सारे एक ! आमचे धर्म भिन्न असले तरी आम्हीं वादप्रतिवाद करूं पण तो मराठींत करूं. येथें मराठीच्या राज्यांत आम्हीं कोणाचे कूळ पाहणार नाहीं कीं मूळ तपासण्याच्या भानगडींत पडणार नाहीं ! आम्ही भांडूं पण मराठींत भांडूं ! आम्ही सुखसंवाद करूं तेहि मराठींत आणि दुःखविलाप करूं तेहि मराठींत! आम्ही विनोद-क्रीडा करूं तीहि मराठींत आणि आम्ही प्रतिभा-विलास करूं तेहि मराठींतच ! आम्ही शोकगीतें गाऊं तींहि मराठींत आणि विजयघोष करूं तेहि मराठींतच ! असा एकविध भाव धरून एकरूप प्रेमाचा संसार आम्ही मराठीशीं करूं ! आणि आमची 'नातिचरामि' प्रतिज्ञा पुरी करूं !"

मायभाषेच्या उपासनेचें फल काय ? पोतदार सांगतात,

" मराठीची अवहेलना झालेली आपणांस सहन न झाली पाहिजे. मराठीविषयीं सर्वांचीं अंतःकरणें बाळपणापासून नितांत प्रेमवृत्तीनें भरून ओसंडून गेलीं पाहिजेत, असें केलें पाहिजे. जर करूं तर आपल्या राष्ट्राची काया पालटेल; मराठीचे दुर्दिन संपतील; मराठीचें बळ वाढेल; मराठी आपला सर्व भडसा पुरवील; ती आपल्याला हसवील, रिझवील; नाचवील; मराठीचा 'झेंडा' सर्वत्र मिरवेल !"

अभ्यासाच्या वाटा

(१) ' म. म. पोतदार यांची वृत्ति शिक्षकाची आहे; व्रत इतिहास-संशोधन हें आहे ' या विधानाची स्पष्टता करा.

(२) पोतदारांच्या भाषाशैलीचे विशेष कोणते ? ते कसे निर्माण झाले ?

(३) कोणकोणत्या संस्थांशीं पोतदारांचा विशेष संबंध आला ? त्या संस्थांची थोडक्यांत माहिती लिहा.

(४) पोतदारांच्या वाड्याचें नांव ' लोककल्याण ' हें कसें सार्थ आहे ?

(५) म. म. हें संक्षिप्त रूप कोणत्या शब्दाचें आहे ? त्या पदवीबद्दल तुम्हास असलेली माहिती लिहा.

(६) आमचीं ग्रामें, कोंकण, सांप्रतचें शिक्षण, इतिहासाचार्य राजवाडे, संत-कवि, जुन्या बखरी व जुनीं काव्यें, यत्न-देव भाषा व राष्ट्र या विषयांसंबंधींचे पोतदारांचे विचार लिहा.

अधिक अभ्यास

सुमन-सप्तक—म. म. द. वा. पोतदार
विविध दर्शन—म. म. द. वा. पोतदार

* * * * * * *

मराठीचे पंचप्राण

साहित्य माला

लेखक

श्री. दा. न. शिखरे

एम ए

* * * * * * *

टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाउस लि.

७७ शनिवार पेठ पुणे २.

